

І. ГАДЕНКО

НАКАЗ

З санаторій, з курортів приїдете —
паровозний циліндр, а не обличчя.
Відремнтованих жаданих
вас
бадьорий гудок
покличе.
З будинку відпочинку
пружинними ногами
бадьоро вкотитесь
в заводський гамір.
— Братця! Всі?
— Усі!
Біля гарячих печей
гаряче привітаються
мартенівці.
Ну, Порфілов,
підкачав!
Програв змагання!
Он хто поправивсь, як качан —
Корчага Ваня!
Дивись!
Може залицявся там?
Буржуазний ухил?
Дізнаємось —
до підйомного крана —
за вуха!
Ми не заздрим —
на курорт треба,
щоб не стирчали, як крокви,
ребра.
Наш наказ —
лікуватись добре,
вчитись режиму!
Здоров'я поставить
на всю п'ятирічку
не на одну
зиму!

ПАВЛО НЕЧАЙ

МУХИ*)

ПОВІСТЬ

ДІВЧИНА В ЧЕРВОНІЙ ХУСТИНІ

Раненько прийшла Доця до хати - читальні. Весняні роботи все відривали її від комсомолу та хати - читальні. Правда, шкода для діла з того була невелика, бо з весною взагалі в Кислицях завмирає культурне та громадське життя, — до осені, коли скінчаються роботи на полі.

Збіжаться на свято комсомольці, налузають насіння, накричать повну читальню, і знов цілий тиждень мовчить читальня, тихо коло комсомольського столика.

Отже не тільки Доцька винна, що вона тижнями не зазірала до комсомолу, до своїх секретарських обов'язків. Треба ж було пособити й батькові — матері в господарстві.

Тепер же стало вільніше від робіт. Батько з матір'ю поїхали десь сажати всякий дріб'язок, а Доця мерщій до читальні. Дати лад справам.

Ясний, бадьорий ранок. Господарі виїхали на поля. Вряди - годи проїде хтось селом. Півень десь кукурикає, і те кукурікання оддає пустою в селі.

Підмела читальню, побризкала діл водою, поодчиняла навстяж двері та вікна. Приємний, бадьорий холодок пішов по хаті. Курка заблукана зазірнула в двері одним оком, клюнула на самому порозі й пішла назад, сокочучи задоволено.

Вивантажила Доця з шафи справи. Усе лежало жужмом за цілий місяць.

Стало соромно.

— Ну й ну... Отак усе позанехаювала!

Згадала Осеві слова: — ти насекретарюєш.

— Добре було йому секретарювать. Нічого дома не робив, то й було коли.

Висунула скриньку в столі. Здається, щось і сюди клала з останньої пошти. Ага, — кілька листів, газети в бандеролі. А це що за папірці?

— Прощай, брате... Осів лист до брата, до Василя? Як і коли він сюди потрапив?

— Прощай, Доцю... Лист до неї, до Доці? — Пожадливо, прочитала раз, другий...

— Осю... Осю...

Встали перед Доціними очима останні Осеві дні в Кислицях. Такий нещасний, затюканий... Прибігла тоді до читальні, щоб захватись од людей, виплакати на самоті своє молоде горе.

— Де ти взявся на мою муку? — Плакала гірко. І раптом — його голос? Ось тут, у читальні? Звідки він міг узятись? Потім плакали вдвох. Однаково було їй: чи злодій Ось, чи грабіжник, душолюб — усе байдуже.

*) Поч. див. „Ч. Ш.“ №№ 4, 5 — 6, 7, 8 — 9.

Що ти зробиш з дурним серцем? Потім він пішов, а ранком побачила його в - останнє білого й нерухомого. Везли до лікарні.

— Осю, Осю. Не сердься, Осю. Що я могла зробити? Що моє дурне серце пособило б тобі? На тебе тюкали — мені боліло. Та і як було пособити тобі проти всіх?

... Читала Осів лист і між рядками бачила Осеві очі. Так дивиться старець, вимолюючи милостині. Чи давно ті очі дивилися сміливо й задиркувато на всіх? Чи давно соромливо й радісно зазирали в її очі, шукали скрізь її очей?

Помре Ось... Для нього краще. А вона? Сама... Ніколи нівідкіль не виглядатиме його.

Може ще можна щось зробити? Може Василь допоможе? Він вірив Осеві, він останній тепер для нас. Писала:

— Василю Остаповичу. Пересилаю Вам Осевого листа. Ось тиждень уже лежить у лікарні. Стрілявся. Кажуть, становище небезпечне.

Ось завжди згадував Вас, як найкращу людину. Я секретар Кислицького осередку. Пробачте, я не знаю, як з Вами говорити. Тільки молю вас, прошу вас — спасіть Ося! Ви комуніст. Ви маєте більше змоги, ніж я, комсомолка, допомогти йому. Може його можна забрати до Харкова і там вилікувати? Ви вірили, що він невинний. І ми — комсомольці — не були певні... Тільки так усе склалося... Так страшенно поплуталося. Зробіть, Василю Остаповичу, щонебудь! Вам повірять, що Ось невинний, розслідують справу вдруге. Дуже, дуже вас прошу, як рідного брата. На вас одна надія.

З пошаною до Вас Доця.

Швидше до сільради... Може ще виконавець не їхав з поштою, — кинулась до дверей.

Коло дверей стояв Дмитро. Тихо ввійшов через розчинені двері, схилився на одвірок і стежив за Доцею.

— Куди ти, Доцю?

Доця з несподіванки ступила назад.

— Тобі яке діло? Геть з дверей!

Дмитро всміхаючись дивився на неї.

— Одіпхни, тоді вступлюся. Сам не хочу.

— Геть, кажу. Мені не до жартів. На пошту треба.

— Спізнилася. Поїхав уже виконавець.

— Пустити!

— Дурна. Кажу ж — поїхав виконавець з поштою. Здаси завтра. Відійшла до столу.

— Чого тобі треба, Дмитре?

— Поклон од Ося привіз. Був учора в лікарні.

Зашарілася.

— Як йому?

— Нічого... Лікар каже — видужає. Крови багато стекло, а рана безпечна. Упізнає вже всіх... Про тебе питав...

Одвернулася до вікна.

Дмитро ступив до столу й сів на ослоні.

— Прохав, Доцю, Ось, щоб ти не сердилась на нього.

— Хіба я серджуся?

Кривлючи губи, ніби ховаючи біль, Дмитро говорив:

— І на мене, Доцю, не сердься. Що було — минуло. По-дурному налякав тебе тоді на степу. Само сталося... Я не хотів тебе зобідити.

Дивилася на Дмитра й шкода їй ставало його. Такі в нього добрі очі, так сумовито дивиться на неї. Такий подібний до Ося.

— Я, Дмитре, не серджуся. Злякалася тоді, а потім і сміялася з себе. Усі ви, парубки, одним миром мазані. Звикли волю рукам давати на одинці з дівчатами.

Дмитро вдячно й разом заперечуючи крутив головою:

— Не думай, Доцю, нічого поганого про мене. Я маю до тебе діло. Таке діло. Не знаю, як і сказати.

— Що ж воно за діло, що й сказати не можна? Кажі.

— Доцю...

— Чула вже... Доцю та Доцю. Уподобалось тобі ім'я?

— Доцю... Будь мені за жінку!

Смішно й лячно стало Доці.

— Ти знов, Дмитре? Краще я піду.

— Не тікай, Доцю. Я тебе не зачеплю. Божуся, присягаюся! Пальцем не торкну. Чого ти не хочеш мене слухати? Хіба я такий противний тобі?

— Слухай, Дмитре... Доця сіла коло столу, — тільки дай слово, що не лізтимеш до мене. А в тім вашому братові нічого вірити. Так буде безпечніше говорити про любов. — Доця витягла револьвер і поклала на стіл коло себе. Давай - но, поговоримо. Хочеш женитися зо мною?

— Піди за мене, Доцю.

— Дивно мені, Дмитре. Дивно й смішно. Чого тобі враз закортіло взяти мене за жінку? Нічого, ніколи ти мені не говорив про те, і враз — на! Навіть не балакав, як з іншими дівчатами. То по ступу за мною гонився, а тепер знов.

— Не знаю, Доцю, як воно сталося. Була ти малою — не помічав тебе. Непомітно стала дівкою.

— Чудак ти. Мало хіба дівчаток стало непомітно дівками? Глянь — скільки молодих, бравих дівчат у Кислицях. Багатші за мене. Хіба я тобі рівня? Я не хазяйка. Я комсомолка. Сам же ти говорив, що всі лають мене за комсомол. Що ж то за жінку ти собі в хату приведеш? Усі з тебе сміятимуться. Чи може гадаєш, що сидітиму в твоїй хаті коло горшків і носа нікуди не попихатиму? Марні твої надії. Не вдержиш мене коло печі. Я — секретар комсомолу, жінорганізаторка, зав. хати - читальні. Нічого того не кину, ставши й жінкою.

Подумай: ти робиш, дбаєш, а в хаті твоїй — заїзд. Піч не топлена, їсти не варено, а жінка твоя до півночі ходить десь з молодими хлопцями.

Бити будеш. Знаю. Не ти перший. Наслухалась я доволі від делегаток, як чоловіки б'ють їх за те, що ходять на збори та до хати - читальні.

Не люблю я, Дмитре, щоб мене били. Не дам над собою поневірятись... Чи не такого часом життя бажаєш зо мною?

Може й так собі міркуєш: вона дурна вийде за мене, а я візьму від неї, що мені треба й прожену. Тепер же так ви, чоловіки, зрозуміли розкріпачення жінки: узяв дівчину, навтішався та й прогнав. Другу бере, а перша ходить по судах, за аліменти з ним судиться. Звірі ви! На вас справді ще треба революції та такої, щоб шкуру з вас поздираєть, мозок ваш вовчий перетрусить, щоб зрозуміли ви врешті, що й ми, жінки, такі самі люди, як і чоловіки.

— Ні, Доцю. Так зо мною не буде.

— Ти його хрести, а він свої співає — пусти. Ну, скажи, чого ти від мене хочеш?. Приданого в мене немає. Хіба батькове господарство, сак то ще як він помре, років через двадцять - тридцять. Довелося б тобі піти до мене в прийми й робити, помагати моему батькові — орати, тіяти, косити. Ти ж не любиш господарства, своєму батькові не хочеш допомагати.

Грошей, коней, корів я до тебе не принесу й не приведу — сама не маю.

— Не треба!

— Не треба? Тоді чого ж тобі треба від мене? Що ти на мені побачив? Кирпатий ніс, стрижену білу чуприну, що за неї баби прозвали мене „білою Явдохой“, чи що ти вподобав на мені?

Мені думається, що жінку треба любити і любити не за гроші, не за корови, не за чорні брови.

— Я ж і люблю тебе, Доцю.

— Ой, не сміши мене, Дмитре. За що любиш? Ти ж мене зовсім не знаєш. Двічі поговорив зо мною і вже любить? Може ж я дурна, як вівця! Може я слова путнього сказати не вмію!

— Не знаю за що, а люблю тебе. От люблю, та й край, Доцю... Не питай. Вийди так за мене. Роби, що хочеш, ходи, куди хочеш, аби ти була в моїй хаті. Робитиму на тебе, годитиму тобі. Зодягну, як пані. Я маю гроші... Ще зароблю скільки захочеш. Наймичок тобі найму.

Сміялася:

— Ні, Дмитре, годі. Киньмо балачку про те все. Ми не однакові люди, не можу я ніколи повірити, щоб жінка була комсомолкою і чоловік не бив її за те. Наші шляхи, Дмитре, різні. Не знаю, куди ти підеш далі, як гадаси жити... а я... мені нудно жити так, як живе моя мати, як живуть усі наші кислицькі жінки. Є краще, нове життя жіноче. Я хочу вчитися... я в селі до часу... І головне, ти ж, Дмитре, й досі ні разу не спитав мене — чи люблю я тебе? Тобі байдуже про мене. І тоді, на возі, ти мене не питав, чи люблю тебе, а питав, чи пішла б за тебе, немов корову торгував на базарі. Силою хотів узяти мене, не питаючи, чи хочу я тебе, чи ні, не думав, що може зробиш мене нещасною — однак що убив би, або калікою зробив.

Не люблю я тебе, Дмитре. Чужий ти мені! Подобався, як Осів брат. У мене немає братів, і так хотілося, щоб Осеві брати були й моїми братами!

Добрими, благаючими очима дивилась на Дмитра. Для чого тобі те сватання — чудний ти, підстаркуватий парубче?

— Доцю... Ти неправду кажеш. Чого ми чужі? Ми діти однакових батьків. Ти, правда, комсомолка, а я прикажчик кооперативний. П'ю іноді...

— Так, Дмитре, діти однакових батьків, та самі не однакові...

— Чого ви, молоді, думаєте, що тільки ви маєте право жити, робити, любити, а ми, старші, уже не по шляху з вами? Ти ще була малою, як я пішов з доброї волі битися за революцію, за більшовиків. І я хотів такого чогось. І тепер хочу. Ну... не знаю, як, де шукати те, чого хочу... Я іду одним шляхом з вами. Не смійся! Що нічого не роблю, що наслідуюся над вами, комсомольцями — то так собі. Бачу — усі попередили мене. Щось усі знають, а я чогось не знаю. Усі чомусь вірять, а я не вірю. Придивлюся кругом і бачу багато такого, від чого в мене душа перевертається. Знов є пані і є мужики. Знов одні в добрі, в розкошах живуть, а інші в гної бабляються, роблять, слухаються начальства. Отут я нічогісінько не розумію. Доки воно так буде? Як мене не буде, як помру я — тоді всіх порівняєте? Начорта мені таке діло? Сьогодні хочу жити так, як усі живуть. І я зумію жити так, як мені кортить. Маю руки й голову — житиму. По - панському житиму!

Тільки сумно самому одному жити. Подивлюся: той і той жінку має, діток. Має куди прийти увечері спочити. А куди я піду? Дома старі, у них своя пісня — земля. Мені їхня земля з курми та свиньми — противна. Обійшов я чимало світу з Червоною армією і побачив, що й без землі можна жити.

Немає такої людини, щоб вислухала тебе, зрозуміла й не насміялася над тобою.

Дивлюся на тебе, лають тебе, сміються з тебе, а ти мов не чуєш, не бачиш, робиш своє діло. І стала ти мені такою... як я сам. Захотілося тобі розказати свою душу, жити з тобою.

Ти не думай... Шукав я серед дівчат товариша собі. Не з одною ночував, розуму в неї питав. То ж... вівці... Наплодить всяка тобі дітей, робитиме за доброго вола та душі в неї немає, спить її душа, не розбудиш її.

Ні, Доцю. Ти не вгадала, чого я хотів од тебе. Не втіхи — ні! Людини, тебе захотів! Ти одна зрозуміла б мої думки.

Кажеш — у нас різні шляхи? Ні. Не шляхи винні — люди винні, коли вони чужі одно одному. Захоче людина, тоді вона піде любим шляхом.

Оповідь тобі про одного свого товариша.

Повстав проти Радянської влади був Григор'їв. Рушив з своїми численними бандами через Знам'янку, Бобринську, Черкаси — на Київ.

Наш полк тоді стояв у Лубнях і негайно вирушив до Золотоноші навперейми григор'ївцям, що намагалися прорватися на Київ через Гребінку.

Прибули ми до Золотоноші, а григор'ївці вже мажуть п'яти назад до Бобринської, лишаючи за собою в Черкасах та Смілій побитих, понівечених людей та розвалища з будинків.

Погналися ми за бандитами до Бобринської, а вони звіти пішли врозтіч, бо Червона армія натиснула з усіх боків.

Пішла з Бобринської наша рота доганяти бандитів шляхом на Костівку чи Костянтинівку — отак якимось звалось село.

Мав я товариша — Васька Громобой прозвали хлопці. З В'ятської губернії. Звір був воювати. У зброї й спав; коло пояса в нього завжди півдесятка гранат висить, на животі — револьвер і козацький чингал, з боку теліпається козацька шабля, через плечі обмотаний, як дитина сповивачем, кулеметними стьожками з патронами, за плечима карабінка висить, в руці нагай. Зимою і літом — однаково Васці: сорочка й піджачок на грудях розхристані. Козирок — на одному вусі, на другому — купа чуприни. Один чобіт офіцерський шавровий — чорний, другий рудий, німецький.

Подивитися свіжому чоловікові на Ваську, так мурашня починала лазити в пазусі. А ще як підійде грізно Васька та крикне:

— Умри, жлоб! — так самий хоробрий чоловік почина труситися.

По селах ми бувало стаємо кватирувати по хатах селянських, і Васька такого страху нагонив на господарів хати, що ті трусяться бувало та одхрищуються від нього. Ми вже Васьчину натуру добре знали, — регочемося, як він страхає.

Покричить Васька, погаласує і піде по хаті „Гопака“ або „Барині“.

— Накручуй, набензинуй, чортова паланиця, — кричить на мене. Прозвав мене „паланицею“, бо ніяк бувало не вимовить нашого слова „паланиця“.

Я мав балалайку, то ото й набензинював Ваську, приграючи йому, коли розходиться. Я граю, хлопці в долоні приграють — таку музику заведемо — чисте весілля.

Забули вже наші хазяї, що Васька страхав усіх та кричав — сміються з його викрутасів та приказок. До вечера — дивись: уже Васька на пічі побував, хихоньки завів там з дівчатами або зібрав на припічку десятків зо два малишні — байок їм оповідає, — реготу в хаті повно.

Крутить, крутить головою хазяйка та й не витерпить!

— І де воно в господа отаке вилупилося? Може б ви, хлопці, борщу гаряченького з'їли, або молочка всиплю до каші, — як же так не ївши?

Тоді Васька й крутить її по хаті й штуки всякі приставляє — аж умориться жінка, тільки руками махає:

— Одчепися, Люципере. Хоч би оту оружю з себе поскидав, наче гайдамака, прости господи, весь у бонбах. Ще розірвуть вони тебе к лихий годині.

Той не журиться:

— Нічого, мамаша. Смерть буде льохкая: Раз і ваших нет! Полетів у рай Васька, тільки п'яти замигтіли.

Душа - товариш був. За революцію воював, немов весілля справляє. Побачить товариша в небезпеці — сам на сотню ворогів кидається, виручає свого.

Де він тепер? Товариші мої. З піснями, з танцями, босі й голі пройшли ви Україну всю до Чорного моря. Потім розійшлися, розгубилися. Нема нас. Чужі мій стали один одному на одиниці. Інші повели перед, а куди — не знаю.

І не доказав я... Раненько так, як тільки - тільки зійшло сонечко, наша рота доходила до отого села Костянтинівки.

Зайшли ми з Ваською в одну хату води напитись. Васька й питає:

— Не проходили тут григор'івці?

— Ой, горе - горе! — покрутила на те господиня, — проходили. Ночувало й у нас п'ятеро, якесь їхнє начальство. Дівчину з собою повезли. Комуністка, казали, упіймали в Смілій. Господи — гарна, а що вже мучили вони бідну — цілу ніч. Знущалися і нас не соромились. Їх же п'ятеро та всі катюги здорові, а вона молоденька та тонесенька. Плакала бідна просила, щоб убили. Повезли вранці голубочку шляхом на Горобинці. Хоч би ви догнали їх та відняли або що.

Кинув Васька кухоль з водою і вискочив з хати. Я за ним. Дивлюсь: скочив той на господаревого коня (запрягав везти червоноармійців), ударив нагаєм, аж запищав кінь і просто городом помчав до шляху на Горобинці.

— Стій! Куди?

Еге... Лови вітра в полі.

За годину рушили й ми підводами на Горобинці слідом за григор'івцями. В Горобинцях питали:

— Був такий і такий?

— Був. Розпитав за григор'івців і подався на зламану голову.

— Пропав, — думаю, — аж тепер тобі край, Васько.

Проїхали ми за село верстов зо п'ять. Отак праворуч недалеко серед поля — лісок. Позираю по полю, коли:

— Тарах!

Схопилися всі з підвід, заклацали рушницями, насторожилися до ліска, бо там вибухнуло — сказати б — граната розірвалася. І ще раз: — Тарах, і чути ще рушниці: — тах, тах!

Щоб воно могло бути? дивуємося. — Невже наша друга рота зайшла по той бік ліска й наскочила на григор'івців? Так не може ж бути. Та рота пішла в інший бік.

Гульк — біжить попід ліском двоє, одстрілюються на бігу з револьверів, а за ними третій, припаде на коліно — та з рушниці, й поженеться, сяде — тах!

Махнув один утікач руками й брязнув навznak.

— Васько, — крикнув я несамовито, бо одно — зрадів, побачивши товариша живим, а друге — бігти треба на поміч!

Кинулося нас кілька чоловіка навперейми втікачеві, а той уже шкандибає.

Припав Васька на коліно — тах! Хитнувся втікач і помалу сів.

Добігаємо, а Васько вже коло пораненого стоїть. Той просить, плаче, руки простягає.

У руці Васьковій чингал поблискує. Сам Васько чорний, очі кров'ю налилися.

— Що ти хочеш зробити? — жахнулися ми товплючись навкруги, — добий гада з рушниці!

Аж тепер мабуть помітив нас Василь і озирнувся. Ми злякано шархнулися на всі боки, такий він страшний був.

— Братішки, — захрипів до нас, здіймаючи з пояса гранату, — братішки, одійдіть. Не заважайте мені робить своє діло!

Сипнули ми тікати чим далі. Знали добре його натуру та таким ще не доводилось бачити.

Чули здаля несамовиті крики григор'івця та бачили, що Васько вовтузився коло нього. Потім пішов до другого пораненого, і той теж кричав на все поле.

Уся наша рота зацілила й слухала та дивилася з шляху.

Василь устав на ноги й пішов за лісок. За хвилину вискочив на поле верхи на коні й швидко погнав до нас.

На руках держав жінку. Коло командирогового воза зліз з коня, поклав жінку на воза й одрапортувався:

— Тов. Комрот. Я, почувши від мирного населення, що п'ять григор'івських бандитів знущаються на полоненою ними комуністкою, погнався за ними з власної ініціативи й настиг у тому ліску, де вони переночували. Бандити побігли були тікати, кинувши дівчину. Трьох настигли мої гранати, а двох кулі з мого карабіна. Дівчина була в непритомі, мабуть которий ударив по черепу, тікаючи. Чекаю, які будуть твої розпорядження?

— Урра! — гукали ми. Потім усі побігли дивиться на побитих. Троє ще були живі, довелося пристрелить.

При них знайшли силу грошей та документи якогось Григор'івського полку, вже й не пам'ятаю. Василь ні одної копійки не захотів брати з того, що знайдено в забитих.

Коли ми повернулися до возів, дівчину вже розбуркав наш фершал, і вона сиділа на возі, непорозуміло озираючись. Молоденька, брва, тільки ж — бліда, сама смерть.

Командир заспокоював дівчину, казав, що вона серед своїх.

— А ти де? — озиралась вона злякано.

— Ти — там! — показав один червоноармієць на небо, — в раю.

— Васько, марш сюди, гукав командир, — ну?

— Одстань.

— Кому я кажу?

— Ну й жлоб!

Васько боком, не так, як завжди ходив, просто наступаючи на що й на кого потрапить, — підійшов до возу, де сиділа дівчина.

— Дякуйте, товаришко, йому, — показав командир на Василя, — це наш Громобой Василь.

Василь хотів щось сказати, хапнув ротом повітря, захрипів і раптом вилаявся так, що всі за животи хапалися од реготу.

Дівчина засміялася і простягла руку до Василя.

— Дякую, товаришу!

Василь подивився на свою тиждень немиту долоню, обтер об штани й торкнувся до протягнутої руки, як той до купи жару.

Потім ідучи поруч мене, все дивився на свою руку, плював на долоню і витерав об штани, аж рипіло.

Григор'івців ми не нашли більше ніде й вернулися на спочивок до м. Смілої. Тут мали чекати всіх рот і аж тоді вирушити назад до Лубень.

Стояли в Смілій тижнів зо два. Досі ми були з Василем нерозлучні, скрізь удвох, особливо в новому містечку, чи місті, чи й селі. Удвох гуляємо, дівчат зачіпаємо. А в Смілій минає день, другий, четвертий — не бачу я Василя. Пообідав і змився. Часто й зовсім не повертається до обіду.

Сам змінився: у добрих хромових чоботях, галіфе на ньому колесом, френч гарний, козацька шаблюка при боці, чингал козацький на животі сріблом поблискують. Козак мій Василь, та й годі! Гранати склав на купу в квартирі й забув про них. Еге - ге, чи не дівчину тут чортяка підсунула?

Почимчикував я раз за ним назирці, — куди то він унадився? Тюпаю здаля за Василем, а він смалить, поспішає, шаблюка по п'ятах торохтить, — можна подумати, що хто бричкою іде по бруківці.

Загавився я на хвилину — гульк: іде вже мій Василь з дівчиною якоюсь, близьенько собі так, руками розмахують.

— Он воно що? — сердито мені стало: добрий друг! Зчепився з якоюсь гускою білою, а мені хоч би одно слово сказав!

Повернувся на квартиру Василь пізно. Я чекав, чекав та вже й спати ліг. Мовчу, визираю з - під шинелі, що то воно буде.

Мій Василь як сонце: губи аж до вух розтягло йому, морда пришелепувата, усміхається, щось собі мимрить.

— Здурів хлопець, — жалкую, — пропав!

Товкся, товкся Василь по хаті та до мене:

— Вставай, барахло, доки ти спатимеш? Не виспишся ніколи.

Мовчу.

— Та вставай, опудало бісове, кричить, — бо вдарю!

Лупнув я очима та сердито так:

— Ти б, як лазиш цілими ночами з деякими лахудрами, то не товкся б дома, може другий хто спати хоче!

Як затупотить Василь та до шаблі. Вихопив її з піхов, штрикає мене в живіт, кричить:

— Ти що сказав — га? Молись богу, бо зараз умреш!

Злякався я, схопився, не знаю, на яку ступити перед Василем. Прошу:

— Кинь, Васю. Ну що я там сказав?

— Га, що сказав? — Сова він шалюбною мені під ніс, — я хотів тобі, як другові похвалитися, що женюсь, а ти такі слова виражаєш на мою жінку?

Од несподіванки я аж сів. Або — думаю — Василь і справді здурів, або п'яний до останнього градуса.

Щоб Васько Громобой женився?! Ніколи того не може бути!

Щоб одговорить дурного, я йому мирно, ладиком, закидаю:

— То чого ж ти кричиш? Так би й сказав, що женишся, а то бач — шаблюкою в живіт.

Стих Василь, тільки під ніс бурчить:

— Не ображає уніманія на душу челоуечеську. Одно спить.

— Хто ж хоч вона, — веду далі, — чи хоч гарна, чи чого ти, не спитав-шись броду, поліз у воду?

Витяг Василь з кешені пляшку самогону, наливає

— Пий, брат Митько, та не гнівайся, що я тебе зрадив. У мене в грудях переверот контрреволюційний і погром душі моєї. Полюбив я оту дівчину... Розу! І не лай ти мене тепер, товаришу, бо я став такий, що можу й тебе вбити, у банду піти, дезертиром через неї стати.

Бачу, — ого - го!

— Що ж вона — не хоче за тебе, чи що, Василю?

Крутиться Василь, як на черні сидючи, хихоче, ляскає долонями себе по потилиці.

— Согласна, Митько. Согласна! Ти розумієш, я тепер можу сам завоювати Махна, от звелить Розочка: — приведи мені на канаті Махна, Василю,— і приведу!

Жаль мені стало себе. Не буде вже в мене другого такого товариша щирого, іде од мене Василь. Жаль і на Василя стало: чи рівня йому та Роза? Вона така гарна, вона комуністка — розумна, а Василь мій — простий вояка. Герой вояка. Такого може не було другого на всю Червону армію, та не до пари він отій тоненькій дівчині. Йому б воювати, різатися, бомби кидати — от його діло. А вона городяночка. Як житимуть?

— Ой, не до пари ти, Василю, вибрав дівчину.

— Чого то не до пари?

— Так: вона городянка... Комуністка... Гарна... розумна, а ти що? Насилу - силу умієш читати, а до книжки тебе хіба гарматою можна пригнати. Не рівня ви. Не поїде вона за тобою.

Регочеться Василь:

— Нічого ти, брат, не розумієш і не знаєш. Вона мене любить, а я її... і я буду комуністом! Скаже — запишись у партію — запишусь! Скаже — читай книжки — читатиму! Скаже — розірви себе гранатами — розірвуй не писну!

Махнув я на мого Василя:

— Що хочеш, те й роби. Та тільки не кайся!

Гомоніли ми двох та пили до ранку.

Другого дня справді: записався Василь з Розою в Загсі. Прийшли обоє до нашої роти. На „ура“ піднімали обох — наші ж діти обоє: той пройшов з нами українськими степами тисячі верстов, ту визволили з бандитських рук.

Раділи всі щиро й дивувалися: невже це наш шибай-голова Васька женився? І так швидко? І то правда — він же вирвав Розу з бандитських пазурів, відкупив од видимої смерті, але ж...

Стали ми виряжати вже й у Лубні їхати. Прийшла Роза до ешалону прощатися з Василем. Ми всі до Василя:

— Хіба Роза не їде з тобою?

Роза сміється:

— Я, товариші, тут працюю. Завідую клубом. Нехай звика Василь без мене бути. Кінчить службу — знов побачимось.

Не один з нас почухався:

— Да... оженився!

Засумував Василь, а слухається Рози. Що сказала Роза — край. Так і буде!

Живемо ми в Лубнях. Прів щодня Василь — пише листи до Рози. Од неї частенько одержує. Радий! За книжки взявся: лається день - у - день у полковому клубі. Дай мені таку книжку, щоб усе знати! Просто морока з ним. Чую: заяву подав, — у партію хоче записатися. Не знаю, як би воно так було далі, тільки хвалиться незабаром Василь:

— Прощавай, Митько, — їду.

— Куди?

— Додому. Я доброволець. Фронтів уже немає страшних. Обійдуться вже без мене. Поїду тепер на свій завод.

— На який завод?

За три роки вперше признався Василь, що до революції служив десь коло В'ятки на тартаку, звідти й у Червону армію пішов.

— А Роза як?

Розцвів Василь:

— Роза їде зо мною, брат, написала ось!

За тиждень приїхала до Лубень і Роза, а за другий—провів я Василя з жінкою до станції.

Обняв на прощання Василя — од серця щось одірвалося мені. По-прощався з Розою. І жаль мені на неї і люба вона мені: вона ж бо полюбила того Ваську, котрого я любив!

Повернувся я в казарму — порожньо, сумно.

Подав другого дня рапорта про звільнення, бо я ж доброволець був теж — і поїхав за три дні додому.

Писав часто Василь листи... Служив на тому ж тартаку... Синочка вже мав, такий радий був! Два роки вже щось не чути. Забуваються найкращі товариші. Розгублюються по світах...

Дивилася Доця на Дмитра. Такий здавався він їй покинутий, забутий, самотній, з серцем, повним любови до минулого, героїчного, до товаришів - героїв. Так захотілося сказати йому добре слово. Він не злий, цей Дмитро... Він добрий... і самотній.

— Таке то, Доцю... Були вони зовсім різні люди, а пішли одним шляхом...

Що йому сказати? Чудний такий. Не розуміє сам того, про що так чудово й щиро оповідав тільки що. Казала:

— Голубчику! Так вони ж кохалися!

— І я тебе кохаю, Доцю.

— А я тебе ні. Я ж сказала. Ти гарний... та не можу я тебе кохати...

А й годі про це, Дмитре. Кинь! Не говори більше.

Схилив голову Дмитро й довго сидів нерухомий. Потім підвівся.

— Доцю... А Ося... любиш?

— Ну, Дмитре... Годі!

— Не сердься, Доцю... Одно слово скажи,— любиш Ося?

— Ну... люблю....

— Дуже?

— Ай!

Дмитро, усміхаючись розгублено, прохав:

— Доцю... Дозволь раз поцілувати тебе.

— Як не будеш балуватися—цілуй. Тільки йди вже геть, бо в мене роботи—о поки!—жартовливо зміряла Доця рукою вище голови. Стала перед Дмитром усміхаючись.

Дмитро нерішуче підступив:

— Доцю... Я нічого... Тільки поцілую....

— Ну, ну...

Притис білу головку Доціну до своїх грудей і цілував очі, губи, коси. Раптом відійшов і направився до дверей.

Закуйовджена, червона, Доця дивилась на Дмитрову похилену спину. Засміялася приязно:

— Трохи не задушив. Ох, ти ж... Іди сюди!

Дмитро неймовірно повернувся.

— Іди сюди, кликала Доця.— Ти — дурень. Любиш. Хто й зна за що? Іди тепер я тебе поцілую, як Осєвого брата. І назавжди, Дмитре. На цьому—між нами край!

Дмитро скочив до Доці,— вхопив в обійми.

Вирвалася і тупнула ногою:

— Ти знов?

— Не сердься, Доцю... Я піду... і вийшов з читальні.

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

— Ну, як ми сьогодні підскакуємо, молодий козаچه?—туркотів, наближаючись до Осевого ліжка, лікар,— як? молодець! Зовсім молодець. Через тиждень женити будемо — га? Ого! За такого молодця дюжина дівчат побіжить,— га? Не побіжить?! Побіжить! Тільки умова: я буду за старшого дружка. Неодмінно я. Що? Думаєте, я не був ніколи за дружка? Був. Ого! Тут болить? Ні? А тут? Га? Ні? Їсти хочеться? Хочеться? Одгодуємо. Тепер марш на двір, у садочок, на сонечко. Візьміть його, сестро, під руку, о, і поведіть у садочок. Нехай сили набирається, щоб червоний мені став, червоніший за стиглий кавун!—Лікар привітно моргнув і вже заклопотаний, повернувся до інших хворих.

Сестра Софія почала закутувати Ося в халат. Усміхалася, мов до малої литини.

Тепла вдячність сповнювала Осеві груди. Які вони всі добрі до нього. Як лагідно й приязно ставляться до нього всі лікар, і сестри, і хвершал, і хворі! Чого вони такі добрі, ніби ні в одного немає шорсткого слова? Чого вони бережуться, щоб не грюкнуть навіть коло його ліжка? Чи й справді вони такі добрі, чи може що сталося? Може що змінилось?

Чого, коли був він здоровий і тілом і душею, коли був повен сил — усі тюкали на нього, одвертали від нього, а тепер, коли він став на краю свого життя — всі стали такі добрі?

Непорозуміння і образа опановували Ося дужче й дужче. Ха — сестра Софія! Оця молода білява дівчина, така подібна до Доці,— вона мало не на руках от винесла його в садок,— ще раз укутала, заглянула йому ласкаво в очі, погладила рукою по голові. Лагідно, дбайливо, щиро, тепло, Вона мало говорить з Осем, але в її очах Ось читає весь час німе здивування і запитування.

Він розумів, про що хочеться запитати її: через віщо він — такий молодий, хотів умерти? В її очах він усе читає жаль теплий. Жаль... його надто багато тут, у лікарні. Чого ж ніхто не пожалів його тоді, коли був він самітний і нещасний? Коли так хотілося мати від людей хоч дробинку жалю? Навіть у Доці не знайшлося його! Дивні ви, люди, незрозумілі. Безжално, грубо розбиваєте найцінніше в світі — людське життя і, аж побачивши червону кров, аж злякавшись смерті — лементуєте над череп'ям разбитого. Себе шкодуєте? Побачили й над собою навблаганну неминучість?

Помер би я... Та що мені з того? Для чого мені ваші жалі тоді, коли нічого мені більше не треба? Дивні ви, люди. Незрозумілі!

Сонце пригрівало й сповнювало Осеве тіло теплом, життям. Почував, що оживає, наливається силами.

Гарно на світі: сонечко, зелено, стукотить далекий віз по шляху, птичка пікає на дереві, людський гомін оддається в саду лунко.

— Жити. Так захотілося жити! І він трохи не вмер, трохи не кинув сонця, зелені, людей?

За всяку ціну — жити! Старцем ходити попід хатами — аби бачити сонечко, відчувати його тепло. Це ж раз у житті! Однак же неминуче колись помреш. Так для чого ж поспішати, коли ще не жив, коли попереду ціле, чарівне, невідоме й привабливе життя. Жити!

А люди? Що скажуть люди? Як з людьми жити? Сонечка без людей мало. Людського голосу хочеться, людської ласки. Що скажуть люди, ті люди, з котрими й для котрих жити будеш? Вони знову тюкатимуть і клястимуть!

Тікати од них, шукати інших? Куди тікати? Скрізь понесеш з собою брудні плями від людських плюїв.

Од себе не втечеш. Тебе скрізь впізнають і інші. Тобі зачинено двері до твоїх людей, до твоїх однодумців, до комсомолу, до армії нових людей.

Суд твоїх друзів повисне прокляттям над твоєю долею, зробить з життя сіру тюремну комору.

Ось здригнувся. Пригасло неначе й сонечко, холодок побіг - побіг по тілу. Холодно. Холодно серед людей.

Помалу пішов до палати, до тих людей, що сьогодні ще дарують йому свій жаль людський. Нехай то милостиня, та ж через тиждень і того не буде.

— Вже нагулялися, Осю? Гуляйте ще.

— Змерз...

— Може температура? — Софія заметушилася, повела Ося в палату. Укутала в ліжку, термометра поставила.

— Температура у вас нормальна; мабуть, через те змерз, що давно на дворі був... Спочиньте.— Пішла Софія, а Ось знову розпустив свої розбурхані думки:

— Для чого лікування, для чого втрати, для чого зайві муки? Даремне все. Він же душею відчуває, що далі жити не буде. Він мусить умерти. Мусить. Край. Дивно, як це він не думав цілий місяць про те? Треба було скидати пов'язки з рани й не датися вилікувати себе.

Надіявся? Так... надіявся. На щось сподівався. Хотілося, щоб з хворобою минуло все, — нехай би минуло було важким, жахливим сном.

Що ж, він зуміє ще раз загнати в себе кулю. Тільки не в серце — у голову. Буде певніше. Одна хвилина муки. Або повіситься... Так... краще повіситься. Так найпевніше. Верьовка не сприсне з шиї, а куля може й вдруге зрадити. Так і зроблю. Побачу ще раз рідні Кислиці, колишніх товаришів, Доцьонку, рідних і померти.

Померти? Може воно ще якось полагодиться. Щось таке станеться... Ні. Уже нічого не станеться. Минув місяць і нічого не сталося. Забули про нього всі. Коли - не - коли навідається мати з Дмитром. Більше ніхто. Краще б і ті не навідувалися. Вони його мучать. Він не може спокійно глянути матері в очі. Не може зносити Дмитра коло себе. Вони приносять з собою мовчазний, важкий докір. Дмитро певно сміється наді мною, над моїми мріями. Хе — інженер! Злодій, самогубець. От що виходить з отих комсомольських комедіантів. Ми. Ми все зробимо, ми все можемо. Ха - ха!

Хіба ж тепер не так думає про нього Дмитро? Тільки так. Дмитро не вмів вірити, він хоче бачити. Хочє доказів і має їх надто. Краще б він не приходив до нього. Так тяжко, коли він сидить коло ліжка і мовчить, мовчить.

Мати... з нею легше. Байдуже з нею. Знаєш, що вірить і вона, і вона винить тебе, і для неї ти — злодій. Та знаєш і те, що вона простила. Що для неї ти — тільки нещасливий син Ось. Вона плаче. Вона завжди тепер плаче коло нього. А з тим плачем одходить твоє власне горе, твої власні муки.

Мамо, мамо. Хіба я хотів, щоб ти плакала?

Батько не прийшов ні разу. Йому тяжко. Йому може найтяжче. Він, каже мати, все мовчить і сивіє, сивіє.

Пробач, тату.

— Мабуть спить?

— Сьогодні погуляв трохи. Втомився.

Ось кліпнув очима... До ліжка підходили: сестра Софія, мати Осєва й Василь. Ось рвонувся.

— Василю!

— Лежіть, лежіть,— заспокоювала Софія,— вам не можна хвилюватися. До вас, бачите, гості... укутала щільно Ося і пішла.

Склепивши очі, лежав Ось, а думка:

— Василь приїхав? Той... Єдиний? Який сором!

Радість і сором охопили Ося:

— Що скаже Василь?

Василь поклав руку Осеві на голову.

— Драстуй, Осю!

Ось глянув і одвернув лице.

Як глянути Василеві у вічі?

Василь повернув Осеве лице до себе.

— Сердишся?

Мовчки хитнув Ось головою — ні! Одвів очі.

— Ой, діти, діточки,— вибухнула враз голосним риданням мати,— та на кого ж ви нас старих, немощних кидаєте?

У материному голосі Ось вчув щось незвичайне, якусь нову болючу рану душі її. Допитливо глянув на матір. Заплакані очі дивляться на нього. Та вже не ті очі порожні, що їх бачив останній місяць. Дивилися на нього добрі, живі очі, повні муки й теплої любови.

— Годі, мамо,— заспокоював Василь,— не треба. Він же ще хворий.

— Ой, діточки мої,— безпорадно плакала,— та як би ж вас у мене багато, а то трійко вас та й ті розлітаються, тікаєте від матері, життя вам так рано надокучило? Чи ж не любила я вас, чи не плакала над вами? Чи слово накриво которому коли сказала? Молоді та хороші, жити б та радувати душу мою, а ви як не стріляєтеся, то вішаєтесь. Засмутили ви мою душу, світа божого за сльозами вже не бачу!

Передчуття стиснуло груди Осеві. Підвівся на ліжку.

— Де Дмитро, мамо?

Скривилася стара, а сльози річкою.

— Василю, де Дмитро?

Василь безпорадно глянув на Ося, на матір, говорив лагідно!

— Заспокойся, Осю. Заспокойся, хлопчику мій. Дмитро дома... Поїхав... Десь пішов...

— Василю... Чого ж він з вами до мене не приїхав?

Нервово встав Василь і знов сів. Дістав з кешені папірець.

— Прочитай Осю... Не хвилюйся. Дмитро пішов од нас...

— Ой, діточки мої,— безсило схлипувала мати,— б'єтеся ви, як ті мушки об скло на вікні... Дірочки шукаєте, щоб на волю вилетіти.

Нерішуче глянув Ось на папірець.

— Прощай, брате. Прощай і прости за все.

Забудь, що я тебе скривдив. Я не знаю, як воно сталося все. Не хотів тобі зла. Думав — усе так минеться. Микити ніхто не грабував. Ми з ним удвох все зробили для одводу очей, щоб забрати гроші. Не знаю, як воно сталося, що я намовив його звернути на тебе грабунок. Може через те, що я був сердитий на тебе за комсомол і за Доцю. Та я не сподівався, що буде так, що ти убиватимеш себе. Червінець кооперативний я обмінив тобі, коли ти спав. Вір — не хотів тобі зла. Гроші повернув кооперативові й сповістив міліцію про все. Прощай, Осю, обійми й поцілуй од мене Доцю. Важко мені без неї, а вона любить тебе. Важко мені серед вас. Чужий я вам. Заплутався і вас позаплутував. Не те я робив, а як треба було — не знаю. Немає моїх товаришів, умерли мої надії. Піду від вас. Десь піду далеко... Ще не знаю куди. Живи, брате, й не сердься на мене. Я тебе дуже любив... А як воно сталося... Прощай... не сердься. І Доця нехай не сердиться.

Твій брат Дмитро.

Порожньо стало в голові, в грудях...

— Брат... рідний брат?!

— Де він... куди пішов? Мамо!

— Повісився... Діточки мої. Бодай я була вас на світ не приводила, як маю тепер до ями проводити!

Ох... Дайте повітря. Розірвіть комір на грудях! — Горло... душить. Що воно застиляє очі?

Що то червоне ворухиться коло дверей? Киває? Доця? Вона прийшла, повернулася до нього, при людях усміхається до нього? А то хто за нею? Андрій, Микола, Каленик? Сон чи манячіння? Повітря... повітря!

— Це ми, Осю... Заспокойся!

Упав на подушку й заплакав, схлипуючи по-дитячому.

Плакав, а в душі запановував спокій. Високий сірий мур розсунувся перед очима, а в далені синіло небо, зеленіли поля, над обрієм висів на невидкій нитці золотий гарбуз — сонце.

Одшуміла буря, одгуркали громи, розвіялися чорні хмари — тихий, запашний, заплаканий полудень заграв усіма барвами оновленого життя.

Харків 1928 р.

В. СТАМБУЛОВ

Від сходу до заходу

(ЛИСТ З АНГОРИ)

В вузькому просвіті стрімкої вулиці, на пригаслій синяві вечірнього неба, виразно, як у панорамі, вирисовується звернена вгору скеля, оперезана на верховині тисячолітніми мурами. Колись ціле місто тулилося до цих мурів. Але тепер Ангора чим раз більше сповзає вниз — у висушену оздоровлену рівнину, де швидко, як у казці, повстає нове місто. Вона відривається від понурих мурів фортеці, що обертається на порох і ніби символізує минуле, і пусті просторони ростуть між ними і нею.

Після того, як у війні загинув від пожежі великий вірменський квартал, під мурами осталася страшна лисина, неначе зрита велетенським бомбардуванням. Долішня частина цієї лисини вирівнюється й забудовується новенькими бетонними вузенькими як коробки, дімками, на три й чотири поверхи. Але будуватися попід мурами, де нема ні зела, ні води, де трудно ходити, не то що проїхати, де на голову от - от може впасти циклопічне каміння фортеці, ніхто не має охоти. Тепер Ангору сполучає з фортецею тільки вузька смуга Саман - Базара, де злиденні крамнички й арабески поплутаних вуличок із старих напівзруйнованих халуп дають яскраве уявлення про справжній, щирий схід.

За потрійними мурами фортеці, на самій верховині скелі теж живуть; справедливіше — там умирають, доживають свого віку кілька сот старих хатин, непривітних і замкнених. Частина їх уже стоїть пустою, і чорні роззявлені діри розвернених поверхів, провалля догниваючих вікон мають сумний і нудний вигляд.

Під мурами фортеці поблизу Саман - Базару, недалеко воріт, де лежать старовинні мармурові леви, кінчають своє існування рудяво-землясті руїни, вкриті банями — не то стародавні медресе, не то Караван - Сарай.

До них приєдналися понурі великі будинки, такі самі брудні, як і руїни. На вікнах здебільшого без позначки рам — залізо ґратів; в національну війну тут була в'язниця і сиділи заковані в кайдани дезертири. Та й тепер, як видно, ці будинки правлять і за кордегардію, і за казарму.

Перед ними на вирівнянім степку подвір'я — дві старі гармати. Опівдні одна з них голосно бабахкає, даючи знати обивателям про „адміралтейську годину“. Але з середини лютого через цілий місяць гармати гримотять не тільки опівдні. Настав місяць посту — Рамазан, і щовечора, як падають приємки, на невисоких і невибагливих мінаретах ангорських мечетів, що стремлять поряд з миршавими тополями, світяться яскраві електричні ліхтарики, оперізуючи кількома рядами верхню площинку, з якої муедзин виспіває свої протяжні заклики. І коли п'ятьма гусне ще більше, гармата з - під фортеці кидає в міжгір'я свій холостий постріл, даючи знати правдивим, що денний піст кінчився і можна підживити їдою охляле через тяжкий трудовий день тіло.

Сповняються кав'ярні і малесенькі брудні ресторанчики. Запах пригорілого м'яса пливе улицями. Дрібні крамарі, розносці, тут таки на вулиці, нашвидку - руч підсмажують на припалому попелом вугіллі примі-

тивної жаровні шматки баранини і, загорнувши їх в м'яке тісто лаваша, засовують в пересохлий з голоду рот. Одберті дитинята - хамали, що десятками обступають дворики — ринки родини, скидають з пліч брудні пообламувані кошики і жадібно ковтають всілякі недоїдки.

Поки настане новий день — можна їсти. Вночі перед світом по вулицях загудуть і задріботять барабани, будячи обивателів і попереджаючи їх, що незабаром світанок. Позакутувані в запинала жінки, в довгих байкових шароварах, засновигають по темних подвір'ях і коморах. Треба швидше лагодити їсти, щоб нагодувати домашніх. Перше проміння сонця протне морок і знов цілий день не можна буде взяти в рот кусок хліба. Треба додержувати посту, що його причини, підстави, давно вже не існуючи в наших умовах, забулися, зникли в темряві віків. Але так велить релігія, а її треба додержуватись, щоб там не знати що. Тут винна не тільки темрява, брак освіти. Адже для всіх тих дрібних крамарів, ремесників, носіїв, кустарів, що живуть в економічних умовах минулих віків, не існує комерційних, цивільних кодексів. Нема векселів, чеків, гарантійних або позичкових листів. Все робиться на віру. Всі немудрі комерційні і ділові стосунки вкладаються в кілька заповідів, що містяться в корані. Хто безумовно шанує коран, хто вірить, що недодержання його наказів потягне за собою найсуворіші небесні кари, той не наслідиться поталувати і його комерційних заповідів, на того можна звірити крам, гроші, осла, візок... І ті, хто давно вже ставиться байдуже до релігії, до мечету, мулли, все одно посту, чинять намаз, виявляють побожність, щоб не позбутися кредиту, клієнтів, комерційної допомоги. Підсвідомі соціальні інстинкти минулих віків ще досі тяжать над цією людністю і велять їй сліпо коритися релігійним звичкам, що давно вже не мають ніякого глузду.

Турки не безувіри й не фанатики, до релігії ставляться більше ніж спокійно, але соціально - економічні умови велять триматися релігії, і в Рамазан більша частина Ангори витримує тяжкий піст, що перевертає весь уклад нормального існування.

А урядовці, офіцери, буржуазія? Багато з їх одверто ламають накази пророка; більшість робить це таємно. Коли в злидених халупах старої Ангори не можна з'їсти вдень тарілку чорба, щоб про це зараз таки не довідалися всі сусіди, то мури кокетливих опрічних домів Ені - Шегіра (нове місто, де живуть багаті і вельможні урядовці) досить грубі, щоб можна було таємно зламати відповідну заповідь.

Республіка відокремила церкву від держави, лаїсизм став догматом нових правителів Туреччини, що держать курс на демократичну Європу, але вони розуміють ту роллю, яку грає релігія в житті відсталого країни, і вважають за річ не вигідну для себе виривати її з корінням. От чому урядові гармати оповіщають місто про настання й кінець посту, а в Байрам, що відповідає християнському Великодню, сповняють міжгір'я десятками випалів. От чому, коли президент республіки і не пішов цього року до мечету, то все ж у газетах надруковано оголошення, що він приймає привітання депутатів, міністрів, вищих урядовців у Меджілісі з нагоди Байраму, а дипломатичний корпус запрошено офіційно висловити йому поздоровлення. От чому світські модернізовані суди Турецької республіки і тепер ще подеколи притягають до відповідальності і карають громадян, що зневажливо ставляться до релігії. Немало ідеологів сучасної республіканської Туреччини серйозно вважають, що роля ісламу в розвиткові турецької державності не тільки не кінчилася, але навпаки перед ним розкривається нова, важливіша ера. Словом, як по всім буржуазнім світі, відокремлена від церкви держава все одно дуже обережно ставиться до релігії і не виключає можливості спертися на неї при нагоді.

Мусульманський піст рамазан мало подобає на понурі спокутно - безувірські пости християнства. Заборонено їсти, але не забороняється, а навіть рекомендується веселитися. Той, хто постує, повинен підтримувати бадьорість духу. Тому місця розваги не тільки не закриваються в рамазан, але заводять ширші і багатші програми і збирають ще більше народу. А втім в Ангорі справа з розвагами стоїть зле. Маленький турецький театрик, що тулиться в невеликій хатинці, дає народні оперетки і водевілі з „дивертисментом“, тобто співом і танцями. Чотири - п'ять ангорських „барів“ можна не лічити. Сюди можуть потрапити тільки дуже багаті люди, бо менше як з 20—50 лірами (карбованцями) в кешені туди сунутися не можна. А втім культурною „розвагою“ ці бари навіть з дуже великим перебільшенням, навіть в європейсько - обивательському невибагливому розумінні назвати не можна. Подвизаються в них кілька десятків угорок і австріячок, що спеціально приїжджають, але не мають нічого спільного з естрадним мистецтвом. Звичайно такі „бари“ мають зовсім іншу назву. А втім на них так і дивиться ангорська влада, бо „артистки“ мусять щотижня ходити на медичний огляд.

Найбільшу вагу в справі народніх розваг мають два кінематографи. Нині в Ангорі будують дуже гарний будинок „Тюрк Очаги“ (Турецьке Огнище — щось подібне до дому культури, що тепер дуже шириться по всій країні і справді робиться центром культури Туреччини). Ефкав (управа нерухомим майном, дарованим на „боже“) теж докінчує величезний дім, де буде театральна зала і добре устаткований кінематограф, але поки що оба теперішні кінематографи містяться в справжніх шопах, у буквальному розумінні цього слова. Проте це не стає на заваді тому, що на останньому сеансі, який тягнеться з 9¹/₂ до 12¹/₂ ночі, в залі на 1000 місць народу набивається повно - повнісінько. В одній із цих шоп минулого року через кілька вечорів подвизалася віденська оперета з Кордією Милович. Весь ангорський „бомонд“, на чолі з президентом республіки, акуратно ходив на ці вистави.

На кінематографічних сеансах половина публіки — простий люд: робочі, носії, салдати, школяри. Серед них мало жінок. Однак останніми часами і тут з'являються старомодно одягнені позакутувані в пелерини туркені. На перших місцях, в ложах, в кріслах поруч з багато вбраними молодими людьми і буржуазного вигляду панями, сидять дами - туркені в тисячних хутрах і діамантах.

Стіни кінематографу вкриті незграбною ляпаниною: знудьговані П'єро, модернізовані античні богині і просто жінки в трусах і без них. На останньому сеансі, щоб привабити публіку, щовечора ставлять дивертисмент, який виконують вільні на той час „феї“ з барів. Як більшість з них не має ніякого голосу, то всі номери складаються з більш або менш „східніх“ танців. Мистецтво це також зле дається фігуранткам, і найчастіше вони обмежуються на демонстрації всіляких плястичних поз. Убрання їх звичайно складається з того мінімуму, який заведено в аналогічних установах Європи і який одверто - грубо називається „каш - секс“.

Цікаво, що турецька публіка, навіть простий люд, дивляться на це видовище як на звичайне явище. А тимчасом контраст вражає. Ще кілька років тому жодна жінка Ангори не могла пройти улицею з розкритим обличчям. Візники, хамали плювали услід випадковій європейці, що проходила без традиційного чорного вуалю. Жінки урядовців, що позивали в Стамбулі до європейських звичаїв, приїжджаючи до революційної Ангори, повинні були негайно надягати незграбну пелерину і старанно запинати обличчя. Та й тепер в Ангорі крім жінок, що ходять по вулицях в спідницях вище колін і в кокетливих шовкових панчішках тілесного кольору, раз у раз

зустрічаєш останні тині минулого в чорних, синіх, рудявих пелеринах, що по-чернечи спускаються з голови, в твердих довгих спідницях колом, з чорним густим серпанком на обличчі. Все міщанство Ангори — а його більшість — і тепер живе старим укладом життя. І це зовсім не стає на заваді тисячам ангорських обивателів із старих домів за мурами фортеці, з нескінченних поплутаних вузеньких вуличок Джюбіджі (квартал Ангори, дуже багатий на мечеті, де всього кілька літ тому функціонував монастир дервішів), де все життя в минулому, дивитися щовечора, як на яскраво освітленому рефлектором помості майже цілком голі жінки вихиляються в еротичних танцях. Парадоксально, але мимохіть думаєш, що може і ця каламутна піна європейської „культури“ буде мати тут позитивний вплив, зриваючи вікову психологію, яка вимагає, щоб жінка була під за-пиналом.

На вище громадянство „асамблейна метода“, коли можна так висловитися, уже зробила свій вплив. Кілька літ тому — 1924 - 25 року Кемаль уряджав справжні, скопійовані з Петровських асамблеї. Все вище громадянство Ангори: депутати, міністри, офіцерство, урядовці повинні були на них бути з жінками, сестрами, дочками, танцювати, пити... Туркені, що тільки перед тим ходили під густим вуалем, і в спідниці до землі, повинні були фігурувати ультра-декольтовані в павутинно-тонкому шовкові, з непокритим волоссям (одверте порушення корану), розмовляти й танцювати з чужими мужчинами. Спочатку ці асамблеї відбувалися мало не з примусу, тепер до них так позивали, що ангорські дами багнуть вечорів, танців, розваг. Офіційні й неофіційні вечірки в фешенебельному — хоч у першу європейську столицю — Ангора-Паласі збирають велике товариство. Мужчини у фракках (фрак обов'язковий), дами в декольтованих, пошитих за останньою модою сукнях. Коли дивишся на це товариство, як воно „чарльстонує“, або „блекботує“ під молочно-яскравим світлом розкішної люстри, можна подумати, що турецькі дами ніколи не сиділи самітницями.

Відрадніше те, що в певних колах турецьких жінок збудилося змагання до освіти й участі в соціальному і політичному житті країни. Правда, досі це тільки поодинокі явища, але вже є жінки, що покінчали або кінчають університет, заступають ці або ті посади, які потребують середньої або вищої освіти і про які туркєня Оттоманської імперії не сміла мріяти.

В зв'язку з заведенням нового альфавету в установах стали потрібні машиністки, стенографістки. Їх ще дуже мало, та все ж по канцеляріях, де досі були самі мужчини, з'явилися вже, як яскраві плями, кольорові блюзки, стрижені а-ля гарсон голови турецьких дівчат. Цими днями газети повідомляли про прийняття в адвокатський стан шостої жінки.

Мені доводиться на діловому ґрунті часто зустрічатися з турецькою дівчиною, одною з тих шістьох. Вона старанно, ретельно і діловито виконує свою роботу і має вже певну кількість клієнтів. Коли уважно придивитися до її професійної роботи, то справді вона нічим не відрізняється від французьких, англійських або німецьких дівчат, що вибрали інтелігентний труд — „принцес де сціянс“, як називають їх з легкої руки одного французького драматурга.

Минулого року в ангорському салоні малярства турецькі жінки виставили кілька непоганих полотен, в салоні цього року ждуть знов кількох картин, які написали жінки, при чім деякі з цих художниць удосконалюються тепер закордоном.

Певна річ, повторюємо, це — одиниці. Але в турецьких школах тепер здобувають освіту уже сотні дівчат. Нема сумніву, що багато їх буде далі вчитися в високій школі, тим більше, що запровадження нового альфавету

і грандіозні реформи в царині освіти, мови, термінології дуже полегшують нині справу освіти.

В зв'язку з відкриттям з 1 січня цього року національних шкіл і обов'язковою ліквідацією неписьменности всієї дорослої людности, рівень загальної маси турецьких жінок, надто неписьменних, мусить безумовно піднятися. Уже багато сотень тисяч людности перейшло цей курс — двохмісячний для тих, що знають арабське письмо, і чотирьохмісячний для абсолютно неписьменних. Серед слухачів жінки становлять майже половину, а по деяких місцях Туреччини — більш як половину. Правда, коли взяти на увагу цілковиту неписьменність великої більшости людности, то треба сказати, що цей короткий курс мало що дає, і можливо, що багато тих, хто вивчився читати і писати — знов це хутко забудуть, та всеж це є грандіозне зрушення у задубілій в нещасті країні і розкриває певні шляхи, розбуркуючи темні інертні маси.

Цікаво і симптоматично, що недавно в Стамбулі почали циркулювати чутки, які знаходять відгук і коментарі в пресі, про можливість надання в близькому майбутньому турецькій жінці політичних прав.

Приводом до цих чуток став новий проект закону про муніципалітети.

Як відомо, в турецькій конституції, виборчі права людности зформульовано так: „Має право вибирати в Меджіліс всякий турецький громадянин мужеського роду, що досяг 18 років. „В новому проекті про муніципальні вибори цього застереження: „мужеського роду“ — нема, отже цілком законно толкувати цю статтю в тім розумінні, що вона надає право вибору до міських дум і жінкам.

Принаймні кілька передових турецьких жінок поспішили самі так витолкувати новий закон, а турецькі газети вмістили відповідні повідомлення. Одна із споборниць жіночої рівноправности — Несхіє Муххетін — ханум разом з групою студенток Стамбульського університету звернулася до Валі з прозьбою дозволити організувати жіночий мітинг на університетській площі, щоб висловити подяку урядові за таку важливу реформу. Кілька дам із „асоціації турецьких жінок“ повинні були також виступити на тому мітингові.

Одначе, другого дня газети спростували вчорашнє повідомлення про негайне надання жінкам права виборів у муніципалітети. Голова Стамбульської партійної організації (пануючої народньої республіканської партії) — Хаккі - Шінассі - паша і Валі - Муххедін - бей заявили, що вони нічого не знають про таку реформу: проект закону, затверджений у державній раді, не передбачає негайного надання виборчих прав жінкам. Проте відсутність фрази: „мужеського роду“ показує, що законодавець все ж передбачає в більш чи менш далекому майбутньому участь жінок в виборах. Хаккі - Шінассі при тім заявив, що невідомо, як розв'яже це питання парламент, може він визнає за потрібне прискорити реформу.

— Особисто я, сказав Хаккі - Шінассі є прихильник надання жінкам виборчих прав. Це переконання підтримують у мені чудові наслідки, яких досягла турецька жінка у всіх галузях національної діяльности, її інтелектуальний і моральний рівень, що нічим не поступається перед відповідним рівнем жінки першої ліпшої цивілізованої країни. Досі в нашій партії немає жодної жінки, бо теперішні закони не надають їм цього права. Одначе, коли законодавство визнає відтепер рівноправність жінки і чоловіки в політичній сфері, нема сумніву, що в нашу партію увійде багато жінок“.

Жінки не осталися байдужі до цього пекучого і глибоко цікавого їм питання. В газеті „Мілліет“ від 2-го квітня ми читаємо інтересну палко написану статтю жінки — Ежзайше - Фуад - ханум на захист прав жінки. Полемізуючи з тими, хто думає, що „жінка з огляду на її чутливість,

нервовість і фізичну хворість є аномальна істота, призначена тільки для шлюбу і материнства“, автор пише:

„Панове доктори забувають, що навіть виконуючи тільки цих два обов'язки, жінка раз - у - раз натрапляє на труднощі соціального життя країни, де вона живе. Дорожнеча, житлова криза, спекуляція паливом, недосяжність електрики, погана якість молока і води, відсутність садів і скверів, де могли б гратись діти, труднощі їх виховання і таке інше — з усім тим жінці доводиться зустрічатись тільки підчас виконання двох своїх згаданих функцій. Як може мир і щастя панувати в наших родинах, коли ми не маємо можливості годувати, виховувати, забезпечити здоров'я наших дітей і наше власне. Отже навіть коли б наші функції, як кажуть панове доктори, справді були обмежені на шлюбіві і материнстві, то й тоді нам потрібне було б право участі в міських самоврядуваннях, щоб боротися там з труднощами життя, але хто посміє казати, що ми не так само прив'язані до рідного краю, як чоловіки. Турецька жінка брала участь в турецькій національній боротьбі, і її героїство увічнене поставленим в столиці пам'ятником. По відданій нам таким способом справедливості прийде друга, і турецька жінка дістане право голосу, на яке вона цілком заслужила“.

Швидке піднесення культури до рівня сучасності — питання життя і смерті для Туреччини. Відставши на кілька століть, вийшовши з війни і інтервенції, зруйнована і збідніла, Туреччина опинилася перед конечною потребою наздогнати культурні нації і йти з ними нога в ногу.

Професор Жаккар, чужоземний фахівець, що його кілька літ тому запросив турецький уряд, щоб створити і організувати статистику, зробив уже велику роботу, зібравши багато матеріалів і підготувавши умови для дальшого правильного надходження статистичного матеріалу. Весь зібраний сировий матеріал він опублікував як перший щорічник турецької статистики. Цьому збірникові можна багато чого закинути: в нім не знаходимо багато того, що цікавить соціолога або економіста, але як говориться „найкраща дівчина в світі не може дати більше від того, що має“. Можна бути вдячним і за те, що всі уривчасті, порізані дані за різні роки і з різних питань, які тільки він міг зібрати, Жаккар, не мудруючи лукаво, з'єднав і видав окремою книжкою. Ця книжка краще за всякі кількатомові досліді показує надзвичайну економічну відсталість Туреччини.

Перед нами таблиці промислового перепису за 27 рік. З них ми дізнаємось, що в Туреччині існують в загальній сумі 65.245 промислових закладів, в яких працює 256.855 робітників. Проте не поспішайте з цих великих цифр зробити висновок, що Туреччина стала промисловою країною. Із згаданих 65.000 „промислових“ закладів тільки 2822 мають механічні двигачі, решта їх не має, себто це є просто дрібні кустарні майстерні. А в тім з числа закладів, що послуговуються механічною силою, тільки 551 мають від 21 до 50 робітників; 166 — від 51 до 100 і нарешті понад 100 робітників мають тільки 155 закладів. Іншими словами на цілу Туреччину заледве можна налічити кілька десятків підприємств, які можна було б назвати дійсно велико-промисловими. Коли взяти на увагу, що частина їх — майстерні військового умундирування, військові заводи, морські доки і залізничні майстерні, то стане зрозуміло, через що Туреччина, починаючи з машин і кінчаючи ситцем і цвяхом, довозить все потрібне їй з закордону. Навіть, тепер коли близький кінець чинности лозанських економічних угод вертає Туреччині довго сподівану економічну волю, турецький уряд, виробляючи нові митні тарифи, не може стати на дорогу радикального протекціонізму тубільної промисловости, бо вона і малою

мірою не може задовольнити потреби країни, і ультра - протекціонізм визначав би тільки повний товаровий голод.

В таких умовах наздогоняти Європу стає чим раз тяжче. Але Туреччина, не впадаючи в розпач, з енергією визволеного, що бачить в надлюдській роботі запоруку остаточної волі, береться за цю роботу. Вона зрікається традицій минулого. Побутовий уклад, застарілі правові норми і правова свідомість, ідеологічний зв'язок з минулим — все ламається, відкидається в змаганні до швидкого поступу. Нове турецьке суспільство не любить, коли Туреччину називають Сходом, Азією. Туреччина — східня Європа, межі Азії починаються за східними гряницями Туреччини — от постійний і улюблений лейт - мотив сучасних турецьких публіцистів і громадських діячів. Історики порпаються в минулому, щоб довести, що турки походять від „голубооких, білявих приходнів з Азії, споріднених з європейськими, а не азійськими народами“. Турецькі політики з радістю підхоплюють заяви, подібні до тієї, що кинув недавно Муссоліні (з приводу афганських подій), що неможливо робити аналогію між Афганістаном і Туреччиною, бо вона протягом історії так довго мала стосунки з Європою, що давно вже сама стала європейською, а не азійською державою. Ця психологія займає таке важливе місце в ідеологічних утвореннях сучасних турецьких політичних і громадських діячів, що ігнорувати її було б великою помилкою.

Недавно, коли до Стамбула приїжджала група американських туристів, туристичне товариство, що урядило цю подорож, бажаючи показати своїм клієнтам „Схід“, організувало в найбільшому константинопільському ресторані Токатліян спеціальну вечірку. Салони були позапінані килимами і східними завісами, винесені меблі заступали подушки, мангали (жаровні), наргіле; під звуки східньої музики запрошені з притончиків Галати „одаліски“ і „баядерки“ виконували „гаремні“ танці живота і подібні до них „східні“ танці.

Ця витівка викликала однастайний обурений протест з боку турецької преси. Надто уважні до уподобань своїх клієнтів упорядники були названі зрадниками рідного краю, бо показали чужоземцям не справжню Туреччину — Туреччину фраків, фокстроту і американських барів, а Туреччину вчорашнього дня, Туреччину ненависного минулого, султанських гаремниць, одалісок, одно слово — Туреччину Сходу.

Певна річ, це змагання розірвати з відсталим, ганебним для збуджених національних гордоців минулим треба щиро вітати, як дуже здорове явище, але, на жаль, палицю часто перегинають в другий бік, і сліпе копіювання Європи тягне за собою переймання й дуже негативних сторін її життя. Певна річ, що це сприяє відірванню від мас сучасної владущої і інтелегентної верхівки Туреччини, а реакція знаходить тут велику поживу для пропаганди проти нових порядків. А в тім певна частина турецького громадянства вже зважила небезпечності цього надто раптового курсу на формальну європеїзацію і шукає способу зменшити те провалля, яке починає робитися між турецькою верхівкою і народними масами.

Та стадія капіталістичого розвитку, яку переживає тепер Туреччина, потребує зцементування нації в єдину масу, всі атоми якої повинні мати міцне взаємне зчеплення. Ідеологи нової турецької державности гарячково шукають чим би заступити історичні фєвдальні і релігійні традиції, що ідеологічно зв'язували стару Оттоманську імперію. Турецька промислова буржуазія, що нині народжується, змагається виправдати своє монопольне право на внутрішній турецький ринок в широкому розумінні цього слова, цебто на неподільне порядкування господарством країни. Впровадження в маси національної самосвідомости — одинокє, що може

протиставити Нова Туреччина старій, що вже занепадає, свідомості релігійної, або історичної єдності. Треба примусити обивателя Стамбула і Ерзерума, Смирни і Діярбекира, таких далеких один від одного, відчутти що всі вони — *турки* і повинні групуватися не навколо своїх феодалів, муфтіїв, безсилим нащадків колись славних завойовників султана, а навколо своєї національної буржуазії. Коротше кажучи, треба підготувати той ідеологічний злам, якого потребує капіталістичний розвиток сучасної Туреччини.

От чому останніми часами турецька преса і суспільність пильно заходилися коло питання „фолькльору“ — (по турецьки — х а л к б і л г і с і). В Туреччині утворилося навіть спеціальне товариство „Халк білгісі дернхї“, присвячене вивченню й збиранню фолькльору.

Кілька тижнів тому визначний турецький науковий діяч — депутат професор Юсуф Акчура - бей прочитав на запрошення зазначеного товариства лекцію, присвячену означенню, що таке фолькльор і через що його вивчення — важлива й доконче потрібна річ. Виступ Акчури дуже характерний. Молода турецька буржуазія шукає тих ідеологічних форм, в які повинна одягтися її історична й філософська концепція. Акчура є один з тих теоретиків - ідеологів; його доктрина найшла собі коли не цілком ясні форми, то дуже виразну назву — націонал - демократизму. Нетрудно зміркувати, чому думка нових ідеологів турецької буржуазії звернулася до поняття, що сформулював Томпсон в середині минулого століття — 1846 року, цебто в добі, коли європейська буржуазія шукала потрібних їй ідеологічних формул для капіталізму, що був тоді в порі розцвіту.

— „Фолькльор — визначає Акчура в резюме своєї конференції — є зброя, що зруйнувала класичну літературу аристократії через розвиток іншої літератури, простої, гарної і народної. Він підбирає безсмертні твори тих, хто жив невідомий. Він дає простою, чистою, наївною і природньою мовою радощі і болешці наших селян, наших робітників, чутливість нашого народу“.

— „Як жив цей народ? Як він думав, любив, боровся, страждав? Які були його любовні і військові пісні, казки, легенди? Яка була його бойова зброя і святочні одежі? Ми, нарешті, дізнаємося про це, і цілий світ разом з нами“.

„Нарешті цей рух до народу (майже „в народ“ В. С.) дасть у нас чудові наслідки, і молодь, що ми виховуємо дбайливо і ніжно, візьме звідти свій запал, радощі, великі і шляхетні ідеали“.

Хіба не нагадують нам ці переспіви наших народників - інтелігентів, що шукають ідеологічних формул для майбутньої поступової буржуазії.

„Любити народ, бути самому „народом“ — от справжній ідеал сучасного суспільства, заснованого на принципі демократизму“ — пише другий „фолькльорист“ — Феридун Курт.

На з'їзді „Халк - білгісі дернхї“, що відбувся недавно в Ангорі, міністр народної освіти Васиф - бей теж підкреслював вагу різних галузів діяльності товариства в справі зближення „турецької суспільности“, цебто урядницько - інтелігентсько - буржуазної верхівки Туреччини, з народом.

Збираню фолькльора в Туреччині надають останніми часами такої великої ваги, само від себе воно таке цікаве, що ми мусимо зупинитися на нім докладніше.

Важливим чинником розроблення нових ідеологічних доктрин сучасної турецької буржуазії, збирання і використання фолькльору є „Тюрк - Очаги“, що існує тепер по всіх більших центрах Туреччини.

Недавно з Анатолії, після 20-ти денної подорожі на автомобілі, вернулася утретє послана туди спеціальна комісія для збирання анатолійських пісень. Комісія зробила шлях: Інеболі, — Кастамунія — Чанкіра — Ангора — Кутахія — Ескішегір — Бруса. Комісії, в якій брали участь директор і професор скрипки Стамбульської консерваторії, пощастило записати понад 150 різних, цікавих з погляду фольклора і музики пісень і мелодій.

Робота комісії була найплідніша в районі Кастамунії. Від давніх часів і до наших днів, як переказують газети, що дають звіт про роботу комісії, Кастамунія має багато „х о в а р д а с“, цебто людей, що славляться своєю надзвичайною щедрістю, яка доходить до марнотратства, а також нахилом до веселощів і розваг. В зв'язку з тим в цім районі є величезна кількість різноманітних танечних мотивів. Виявилось, що там найбільше поширений танець „Сепетджей — оглу“, який подибується, правда, і серед простої людности Стамбула. Цей танець близький до славетного „З е с б е к а“. Його ритм, так само як і цього останнього, — $\frac{9}{8}$, мелодія оригінальна, повна мужности і сили. Сепетджей - оглу тільки чоловічий танець, але в Кастамунії є народні спеціально жіночі танці; їхній ритм $\frac{2}{4}$. Серед найоригінальніших з них слід відзначити „Ярим - Чилак“. Мелодії цих танців часто співаються.

В тій самій Кастамунії комісія зареєструвала багато пісень особливого характеру: вони сумні і тема їх — драматичні події буденного життя. Приміром, одна з них розповідає про загибель в річці одного з нотаблів міста — Хасан - Бея.

Його білий кінь не втопився.
І додому без верхівця вернувся“.

повідіає пісня.

Друга пісня, де чоловік оплакує дружину, що покинула його, починається словами:

„Дуби ростуть перед домом...“

Ритм має подвоєння, що надають йому жалібного характеру.

Музичні струменти — „джура“ і скрипка, яку подібно як „кементче“ держать, граючи на ній, на колінах. Для аккомпаньяменту служить „дюмбелек“ — сільський барабан.

В Чанкері (120 кілометрів від Ангори) комісії пощастило також зібрати надзвичайно цікаві танці і пісні. Серед пісень найцікавіший романс, присвячений зірниці, що називається „Керван - Кіран“. Згідно з легендою ця зірниця, як красномовно каже сама її назва, губить каравани, бо часто пастухи неправильно орієнтуючись по ній, збиваються з дороги, а каравани блукають і гинуть уночі. Спеціалісти вважають цю пісню за одну з найстаровинніших і найцікавіших в анатолійському фольклорі.

Коли в самому Ескішегірі комісія не знайшла цікавих пісень, то в околицях міста, серед пастухів і кочовиків, вона збрала надзвичайно цінний матеріал. Кочові племена в цім районі мають пісні особливого характеру. Серед них найбільшої уваги варта записана комісією пісня „Кара-Кююн“ (чорний баран) і „Юірюк Яйласи“ (гора кочовиків).

На жаль, комісія не мала часу пройти в горянні масиви Ескішегіра і Бруси (Кешише - Даг — гора Олімп в околицях Бруси), що становлять невичерпані джерела найцікавіших і своєрідних народніх мелодій.

Певна річ, комісія дослідила тільки дуже малу частину Анатолії і то поверхово. Але вже з одержаних наслідків можна судити, які фольклорні багатства дало б систематичне дослідження цих країв, де існували старі,

давно зниклі і забуті цивілізації, де проходили найбільші світові шляхи стародавности, де кочові племена живуть тисячоліттями відокремлено і своєрідно.

Крім збирання пісень і мелодій, Товариство фольклора і „Тюрк-очаги“ ведуть велику роботу у виданні всіляких матеріалів і літератури, що відбиває фольклор.

Вже вийшов в світ „Супутник фольклориста“, в яким роз'яснюються нові наукові методи і програми західних фольклорних діячів. Потім був виданий „Журнал фольклору“, в яким друкуються досліді про особливості і говірки турецької мови. Крім того, були видані: „Вибрані народні, поезії“, „Вибрані поезії країни“, збірник віршів поета Юнус Емре, що жив кілька віків тому.

З документів, злагоджених до друку, треба відзначити: Хамамі - Заде-Іхсан - бей — „Трапезундська говірка“, Осман Шевки - бей — „Анатолійські дурниці“ (щось подібне до загадок, жартів, або приповідок), Мехмед - Шакір - бей — „Дослідження фольклору в Синопі та його околицях“, Джевдет - бей — „Говірка Урфи“, Зія - бей — „Твір про Ерзерумську говірку“ і т. д. Все це показує, як жваво йде збирання й дослідження фольклора в Туреччині і якої великої ваги йому надають турецькі суспільні і урядові кола.

Ми кінчаємо на цім наш перший лист з Ангори. В дальших листах ми продовжимо опис тої культурної революції, яку робить тепер Туреччина на шляху від „Сходу“ до „Заходу“.

Ангора, 1929 р.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

Зв'язки М. Коцюбинського з Галичиною

Царський указ 1876 р. про заборону українського друкованого слова в Росії зв'язував кожного українського письменника з Галичиною. За відсутності української преси та журналів та при труднощах видавання чи літературних збірок чи окремих творів, кожний український письменник посилав свої твори в галицькі видання і ждав припадку, коли довідається про надрукування або й побачить свій твір надрукований.

В такий зв'язок з Галичиною зайшов і Коцюбинський, виступаючи на літературне поле 1889 р. в львівському дитячому журналі „Дзвінку“.

До речі: це не диво, що його творче слово промовило вперше до дітей. Пізніше, підчас нашої знайомости, я бачив, як він розумів дитячу психологію, як умів до неї промовити. В оточенню моїх дітей він уже за кілька хвилин став неначе їх давнім знайомим, успів прикувати до себе цілу увагу, особливо ж увагу наймолодшої 4 - літньої дівчинки.

Далі твори Коцюбинського почали з'являтися у всіляких галицьких виданнях, найбільше в „Зорі“, що виходила до кінця 1897 р. Коли Наукове Товариство ім. Шевченка почало на початку 1898 р. замість „Зорі“ видавати „Літературно - Науковий Вісник“, що під проводом Грушевського і Франка об'єднав усі ліпші літературні сили з обох боків Збруча, Коцюбинський містить постійно свої твори в цьому журналі. В ньому (в січневій книжці 1913 р.) з'явився і його останній передсмертний — недокінчений твір, нарис „На острові“.

За перше десятиліття літературної творчости Коцюбинського в нього назбиралося стільки творів, що 1899 р. львівська „Видавнича Спілка“, заложена 1898 р. підчас святкування століття нової української літератури, починає видавати їх окремими збірками. Так появилися у Львові ці збірки: „В путях шайтана та інші оповідання“ (1899), „По людському“, оповідання з басарабського життя (1900), „Поєдинок і інші оповідання“ (1903), „У грішний світ“, оповідання (1905), „З глибини“, оповідання (1909), „Тіні забутих предків“, оповідання (1913).

Протягом того часу частина цих творів вийшла також під царською цензурою, а саме: „Оповідання“, I том, Київ 1903, „Дебют“, оповідання, Петербург 1911.

Друкуючи свої твори в Галичині, Коцюбинський не міг не нав'язати близьких зв'язків з галицькими літературними колами.

Найближчий зв'язок був у нього з Володимиром Гнатюком, що як секретар редакції „Літературно - Наукового Вісника“ та Видавничої Спілки звернув особливу увагу на високу мистецьку вартість творів Коцюбинського і занявся виданням їх в окремих збірках.

Пізніше, при особистій знайомості, обох зв'язала щира приязнь. Свідомством цієї літературної й особистої приязні осталося чимале листування, що видав Гнатюк після смерті Коцюбинського.

За кордон почав їздити Коцюбинський лікуватися. В останніх роках свого життя він, як відомо, дістав від українських кол літературну стипендію, що дала йому змогу покинути службу в Чернігівському земстві та віддатися зовсім лікуванню й літературній праці. На зиму їздив Коцюбинський до Італії, на острів Капрі, де зав'язалася приязнь між ним і Максимом Горьким. Літературне свідоцтво цієї приязні — стаття Горького в „Літературно - Науковім Віснику“ з приводу смерті Коцюбинського. Літо Коцюбинський, за намовою Гнатюка, перебував у Галицьких Карпатах, на Гуцульщині, в селі Криворівні.

За тих часів Криворівня була в літі цікавою дачною місцевістю. Проводили там постійно літо Франко, Грушевський, Коцюбинський, Гнатюк, Хоткевич, а до них повертали в гості численні українські прогульковці, письменники, студенти, що літом мандрували по Карпатах. Коцюбинський жив разом з сім'єю Гнатюків і почувався неначе член сім'ї. Можливо, що й та обставина, що обидва вони були важко недужі, зв'язувала їх разом.

Їдучи на Капрі на початку і з Капрі наприкінці зими, Коцюбинський звичайно вступав до Львова. Весну проводив дома, на літо приїздив до Криворівні, на осінь знов їхав додому, а на зиму на Капрі.

Підчас одного з таких переїздів через Львів я познайомився з ним в домі Гнатюків. В літі 1911 р. я з сім'єю жив у відомому гуцульському селі - містечку Жабю, що сусідує з Криворівнею, і тоді ми бачилися частіше. Мій життєвий досвід навчив мене не міряти осіб великих людей мірою їх творчости. Людина, що творить, виявляє в своїй творчості все, що в неї духовно-найкраще. Коли мірити її тою мірою, то в щоденнім життю вона не все вдержується на тій висоті й викликає розчарування. Щодо Коцюбинського, моя особиста зустріч з ним не викликала такого розчарування. Він справляв таке враження, що в мене лишилося від його творчости та його особи враження повної гармонії.

Останній раз їздив Коцюбинський до Криворівні 1912 р. Тоді був з ним також його син, тов. Ю. М. Коцюбинський. Відтоді в мене лишилася в пам'яті його розмова з моїми дітьми, особливо з наймолодшою 4 - літньою дочкою, що його дуже зацікавила творенням особливих слів (прим., від слова „ключ“ вона утворила своє слово „заключити двері“). Цим дитячим творенням слів він дуже цікавився, — видно, збирав матеріял для своєї творчости.

Саме тоді у Львові було свято відкриття пам'ятника на могилі українського студента Коцка, що 1910 р. впав від кулі польського студента підчас польсько - українських студентських боїв у львівському університеті. Такі бої, почавши з 1910 р., вибухали періодично з приводу домагання заложення українського університету. Провокував їх польський сенат львівського університету, що забороняв українським студентам уряджати зібрання в університетському будинку, вривував права української мови і закликав польських студентів „стояти на сторожі польського характеру університету“. Польська адміністрація й суд стояли також на тому самому становищі й після кожних таких забурень у мурах університету арештували й судили тільки українських студентів. 1910 р. ці університетські бої вперше дали смертну жертву. З цього приводу було заарештовано й засуджено 101 українських студентів (між ними був також тов. Порайко — теперішній народній комисар юстиції УСРР). Свято відкриття пам'ятника на могилі Коцка було на тлі польсько - українських

відносин, у спольщеному Львові, великою українською маніфестацією. Коцюбинський був на відкриттю пам'ятника і маніфестація справила на нього велике враження.

Цього разу не довелося Коцюбинському провести в Криворівні цілого літа. Поїхав він туди на початку липня, а на початку серпня була для мене велика несподіванка, коли я його зустрів в одній львівській ресторані на обіді. Питаю, що це, і довідуюся, що цей раз гори йому не послужили. Вічна безсонниця, щораз більший несупокій серця, треба було щоскоріше вертати. Почував себе так зле, що думав, що не буде сил доїхати просто додому, і треба буде лишитися на деякий час у Львові для лікування. Та у Львові йому полекшало, і він поїхав додому.

До Капрі на зиму Коцюбинський уже не поїхав, сил не було, а весною, 25 квітня 1913 р. помер.

Його останній передсмертний нарис „На острові“, кінчиться так:

„Одчиняючи вранці вікно, я раз - у - раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять стрункі й високі з вінцем смерті на чолі й вітають далеке море:“
„Ave, mare, morituri te salutant“

Так він сам, „з вінцем смерті на чолі“, творив усе нову й нову красу, вітаючи сонце, море, гори, людей: „Вітайте, засуджений на смерть вітає вас“.

Перебування в гуцульських горах позначилося також на творчості Коцюбинського. Його зацікавив гуцульський побут, особливо, що Гнатюк був великим знавцем цього побуту і вмів зацікавити Коцюбинського. В розмовах Коцюбинський часто зазначав, що він вивчає гуцульський побут, оповідав про свої відвідини в „бога“, цебто в гуцула-ворожбита. Так само вертаючи в-останнє з Криворівні й оповідаючи про свою недугу, зауважив, прояснюючи втомлене обличчя: „Яка шкода, що мусів вертати, який чудовий матеріал я везу з собою“.

З матеріалу, що його Коцюбинський зібрав на Гуцульщині, виріс тільки один твір: „Тіні забутих предків“. Коцюбинський готувався до повісти з гуцульського життя, але смерть перервала його творчість.

БОРИС ШЕВЕЛІВ

„Fata Morgana“ М. Коцюбинського та самосуд селян с. Вихвостова р. 1905

Сцена селянського самосуду в II частині „Fata Morgana“ Коцюбинського (XXV розділ II частини) нав'язана дійсним самосудом селян села Вихвостова Городнянського повіту на Чернігівщині з р. 1905, про це не раз зазначали дослідники. Так, наприклад, С. Козуб у статті „1905 рік в творчості Коцюбинського“ („Україна“, 1925, кн. 4, стор. 145) пише: „Треба сказати, що мотив розв'язки — розстріл — Коцюбинський взяв з однієї кореспонденції, де автор, розповівши про нищення економії в числах, додає: „2 листопада крест'яне с. Вихвостова убили своїх жителів ружьями 17 человек подозреваемых виновников в разгроме экономии“. Коцюбинський, крім того, треба гадати, був присутній на процесі, де обвинувачувано вихвостовців за самосуд над грабіжниками, але записів про це в архіві Коцюбинського нема“. „Звичайно“, пише далі Козуб, „надання клясового моменту в цьому мотиві в зв'язку з іншими подіями, змальованими в творі, це справа Коцюбинського“.

М. Могилянський у статті „Процес творчості у М. М. Коцюбинського“ („Записки історично - філологіч. відділу У. А. Н.“ кн. IX, стор. 218), не погоджується з твердженням С. Козуба, „що на другу частину „Fata Morgana“ в Коцюбинського було тільки чотири акти обвинувачення“, додає, що в Коцюбинського „напевно були: 1) акт обвинувачення селян за погром маєтку Корвольського - Гриневського в с. Вихватіві ¹⁾ Городнянського повіту і 2) акт обвинувачення вихватовців ²⁾ за „самосуд“ над тими, що погромили той маєток“ і проводить паралель між фінальними фразами першого акту обвинувачення та сцени самосуду в Коцюбинського („Дальнейший самосуд был остановлен прибывшими в селение войсками“ і „На світанні козаки вступили в село“).

Ан. Лебідь у передмові до „Fata Morgana“ видання „Книгоспілки“ (1926 р., стор. 43) посилається, як і Могилянський, на два акти обвинувачення вихвостовців і наводить ту саму паралель, що й Могилянський.

Досі не доведено, якою мірою скористувався Коцюбинський судовими справами вихвостовців у своїй „Fata Morgana“. Проте в чернігівському історичному архіві поруч із справою „о разгроме экономии Корвольского - Гриневского“ зберігається й „Предварительное следствие по делу об умышленном убийстве 15 человек в с. Вихвостове“ судового слідчого чернігівського окружного суду 1-го району городнянського повіту у двох частинах (почате 7 листопада 1905 р. і закінчене 28 грудня 1908 р. на 457 аркушах), до якого ще не торкалася

¹⁾ Помилково зазначено замість „Вихвостові“. Б. Ш.

²⁾ Вихвостовці.

дослідникова рука й яке свідчить, що не з одним тільки актом обвинувачення в справі вихвостовців був знайомий Коцюбинський, як доводить М. Могилянський та інші, а що все це „предварительное следствие“ було в руках у Коцюбинського, який уважно його студіював, що не тільки всі головні моменти з цього самосуду були перенесені до „Fata Morgana“, а навіть і окремі дрібні деталі, навіть з показаннів свідків вихвостовської справи, і нарешті звідси був взятий і клясовий момент для сцени самосуду, який, на думку С. Козуба, уже безперечно був „справою Коцюбинського“. Крім того, на підставі „вихвостовської справи“ збудовано у Коцюбинського й розділ XXIV другої частини „Fata Morgana“, що є власне вступ до сцени самосуду, також і деякі моменти з попередніх розділів (наприклад, XIX та інш.).

Довести це — завдання нашої розвідки.

В „Предварительном следствии“ ми знаходимо дві окремі „постанови“ судового слідчого з 24 травня 1907 р. та з 3 березня 1908 р., які покладено в основу двох актів обвинувачення селян за вбивство своїх односельців та обвинувачення старостів і стражника с. Вихвостова за „преступное превышение власти“.

Ці дві „постанови“, взяті разом, дають нам дійсну картину вихвостовської події (окрема ж перша постанова з 24 травня р. 1907 була навіть прокуратурою зпротестована через те, що слідчий не звернув уваги на провину сільських старостів та стражника, у наслідок цього з'явилась і друга „постанова“ слідчого з 3 березня р. 1908), ми й об'єднали ці дві „постанови“ слідчого в одну¹⁾, відмічаючи текст з другої „постанови“ з 3-го березня р. 1908 курсивом.

Картина самосуду селян с. Вихвостова за даними згаданих двох постанов судового слідчого має такий вигляд:

ПОСТАНОВЛЕНИЕ²⁾

1907 года мая 24 дня. Г. Городня. Судебный следователь 1. уч. Городнянского уезда, рассмотрев дело об умышленном убийстве 15 человек в с. Выхвостове, нашел, что данными предварительного следствия установлено следующее: во второй половине Октября месяца 1905 г. в связи с общим развитием повсеместно в России революционного движения, в пределах Городнянского уезда произошли среди крестьян аграрные и антиеврейские беспорядки, выразившиеся в ряде нападений с целью уничтожения и разграбления на экономии местных помещиков и разгроме почти во всех селениях еврейских домов и лавок, при чем в наиболее острой форме беспорядки эти проявились в районе Тупичевской волости, где в течении одной недели были разграблены все крупные хозяйства, а также сожжены усадьбы землевладельцев Свечина, Лизогуба, Дунин - Борковского и многих других из числа более крупных помещиков этой волости. Той - же участи подверглась в ночь на 27 Октября усадьба, экономия и винокуренный завод двор. Корвольского - Гриневского при с. Выхвостове. Непосредственно после разгрома этой экономии в среде крестьян с. Выхвостова стали циркулировать настойчивые слухи, что будут разграблены также

¹⁾ Мусимо зазначити, що в згаданому попередньому слідстві немає самого акту обвинувачення, який складає прокуратура пізніше на підставі попереднього слідства після закінчення останнього. Б. Ш.

²⁾ „Предварительное следствие по делу об умышленном убийстве 15 человек в с. Выхвостове“, ч. II, аркуши 251 — 257 та 320, 321, 322, 323, 325, 326, 329. Б. Ш.

усадыбы и имущество всех тех более состоятельных поселян, которые несочувственно относились к происходившим вокруг грабежам и сознательно уклонялись от участия в них.

В то же время местное население было весьма встревожено поведением шайки, образовавшейся из наиболее активных участников погромного движения, которые именуя себя „демократами“ и под предводительством братьев Василия и Николая Потапенков стали вымогать деньги и отбирать лошадей у богатых крестьян, угрожая произвести погром их усадеб, стрелять из ружей и совершать поездки в ближайшие села для участия в грабежах. Вследствие этого все население с. Выхвостово чувствовало себя в опасности, ожидая, что поджог усадеб местных „богатырей“ повлечет за собой пожар всего села. Кроме того, главари этой шайки, состоявшей приблизительно из 15 человек, вышесказанные братья Потапенки и кр. Петр Шеремок утверждали, что „царь Романов отказался от самодержавия“ и уехал за границу (л. д. 187 и др.), что дарована всем свобода, что теперь настало время равноправия и что они будут производить „уравнение“ всех в правах и имуществе, делить поровну земли двор. Корвольского-Гринеvского и отбирать у „богатырей“ лишний скот и имущество. Вместе с тем кр. Василий Потапенко именовал себя царем, брата Николая — наследником, а кр. Петра Шеремка — своим министром. Поведение этой шайки в связи с событиями второй половины Октября месяца 1905 года создало в среде крестьян весьма тревожное настроение и побудило старост с. Выхвостова Василия Сергеева Новицкого и Герасима Петрова Ермака в понедельник 31 Октября созвать крестьян на сход у сельской сборни, при чем население было оповещено о сходе этом звоном в набат с церковной колокольни. На сходе каз. Мартиниан Кириллов Бобровник, состоявший в должности Председателя Туписевского Волостного Суда и стражник с. Выхвостова Захарий Савелов заявили крестьянам, что с приездом Генерал-Адьютанта Дубасова Городнянский уезд объявлен на военном положении и что в силу этого обществу предоставлено право прекращать и предотвращать беспорядки своими средствами. По распоряжению стражника Савелова и старост Новицкого и Ермака на улицах села, а равно и при выездах из него, были поставлены караульные, которым было приказано не впускать в село чужих лиц и не выпускать из него никого из крестьян. В это время проезжал мимо сборни верхом на похищенной из экономии Гринеvского лошади один из участников шайки погромщиков кр. Степан Валах.

Увидя его, крестьяне остановили Валаха, отобрали у него лошадь и передали стражнику Савелову, а затем кр. Мартиниан, сын его, Логгин, Григорий и Иван Бобровники, Яков Шевченко и другие стали бить Степана Валаха своими палками до тех пор, пока последний не притаился мертвым, после чего его затащили за сборню и здесь оставили. Находившийся подле сборни отец Степана Валаха — Евстафий Валах пытался защитить сына, но кр. Яков Шевченко ранил его выстрелом из ружья; Евстафий упал у дверей сборни, а затем заполз в сени. Между тем лежавший за сборней Степан Валах снял с себя сапоги и бросился бежать от сборни на выгон. Увидя это, многие крестьяне стали преследовать его. Кр. Тихон Белан подбил под ноги бежавшего Валаха; его настигнул кр. Логгин Бобровник и в упор произвел два выстрела из ружья, заряженного дробью, чем причинил Валаху раздробления черепа, от которых вскоре и последовала его смерть.

Покончив со Степаном Валахом, крестьяне сосредоточили свое внимание на лежавшем в сених сборни Евстафии Валахе. Кр. Федор Ломонос, Тарас Дудак и Кирилл Бобровник вытащили его оттуда и бросили в ров около сборни. Здесь Валах очнулся, но кр. Василий Терентьев Артеменко стал бить его обухом топора по голове, пока Валах не скончался. После убийства Валахов по приказанию старосты Новицкого и Ермака и стражника Савелова были разыскиваемы по селу и затем приводимы к сборне те участники шайки тюремщиков, которые считались наиболее опасными для общего спокойствия и безопасности. Кроме Валахов в течение того же дня подверглись самосуду односельчан еще 9 крестьян с. Выхвостова, а именно: Тимофей Кордик, Иван Акуленко, Федор Кордик, Григорий Акуленко, Терентий Пугач, Емельян Пилипенко, Петр Шеремок, Алексей Пархоменко и Андрей Тимошенко, из числа коих последний был убит уже ночью на огородах, а Терентий Пугач на сельском кладбище, где он был застигнут с награбленным в экономии сеном, все же остальные были приводимы или являлись сами по приказанию старост к сборне, где и подвергались побоям со стороны участников схода, при чем побои эти сопровождались смертью избиваемых лиц.

Что касается виновности в том отдельных участников происшедшего самосуда, принимавших активное участие в нанесении побоев, то данными предварительного следствия по сему делу в убийстве вышеназванных лиц достаточно изобличены:

1) в убийстве кр. Тимофея Кордика — кр. Мартиниан, Кирилл, Иван и Григорий Иванов Бобровники и Роман Кордик, которые с кольями и палками в руках напали на пришедшего к сборне Тимофея Кордика и били его до тех пор, пока он не свалился, при чем Кирилл Бобровник бил Кордика булавой по затылку, а Роман Кордик обухом топора по голове, после чего потащил труп к ручью в воду (л. д. 24 об., 116 об., 119, 123 об., 130, 152 об., 163, 173 об., 175 об., 181 об., 229 и 239 об.);

2) в убийстве кр. Ивана Акуленки — кр. Григорий и Кирилл Бобровники и Федор Тарасов Дудак, из коих первые два били Акуленку кольями, пока тот не упал, и Дудак после того стал наносить ему удары обухом топора по голове (л. д. 31, 163, 174 и 175 об.);

3) в убийстве кр. Федора Кордика — кр. Яков Антонов Шевченко, который выстрелом из ружья, заряженного дробью, причинил Кордику тяжкие повреждения органов шеи и лица, от которых вскоре он и умер (л. д. 26 об., 15 об., 163, 167, 167 об. 168, 172 об., 183, 226, 228 об. и 229 об.);

4) в убийстве кр. Григория Акуленка — кр. Степан Логинов Галушка, который, обнаружив Акуленка за сборней у отхожого места, ударами топора причинил ему смертельные повреждения черепа и головного мозга (л. д. 33 об., 12 об., 168, 185 об., 237, 229 об., 245);

5) в убийстве кр. Емельяна Пилипенка — кр. Роман Кордик, который ударами топора размозил ему черепную крышку в то время, когда Пилипенко, будучи ранен выстрелом кр. Якова Шевченки, убегал от сборни на выгон (л. д. 28 об., 120 об., 123 об., 153 об., 162, 184, 161 об., 162, 167 об., 173, 190, 239 об.);

6) в убийстве кр. Алексея Пархоменки — тот же кр. Роман Кордик, причинивший Пархоменку ударами топора тяжкие повреждения черепа, после того, как он был ранен Григорием Бобровником выстрелом из ружья, но пытался убежать от сборни на село (л. д. 38 об., 124, 125 об., 152, 153 об., 154, 161, 161 об., 167, 245 об., 239 об.);

7) в убийстве кр. Терентия Пугача — кр. Григорий Демьянов Бобровник и кр. Малахий Кордик, из коих первый, встретив Пугача на сельском кладбище с возом пограбленного сена, выстрелом из ружья, заряженного картечью, причинил ему тяжелые поранения сердца и легкого, а кр. Малахий Кордик стал бить после того Пугача молотком по голове, чем также причинил смертельные повреждения черепной крышки (л. д. 35 об., 148 об. и 151).

В то время, когда подле сборни происходил самосуд над погромщиками, сельские старосты Новицкий и Ермак не только не принимали никаких мер к прекращению этого самосуда, но, как установлено следствием, приказывали своим односельчанам идти к сборне, захватив с собой оружие, при чем на вопросы о цели схода давали уклончивые ответы, говоря лишь, что все те, кто не явится к сборне, могут быть также убиты. Как удостоверили свидетели, большинство крестьян собиралось на сход весьма неохотно, так что по приказанию старост их приходилось „сгонять“ к сборне с помощью десятских. Свидетели Евмен Нагорный, Петр Качан, Георгий Хоботня, Василий Кордик, Андрей Качан, Евдокия Филипенкова, Исаия Шеремок, Демьян Шеремок, Авксентий Артеменко, Феврония Кордикова, Софроний Кужельный, Ерофей Ермак, Федор Ильющенко, Авксентий Козловский, Виктор Кордик, Герасим Муженко, Антон Ильченко и другие категорически удостоверили на следствии, что с утра понедельника, в течение всего дня, старосты Новицкий и Ермак требовали, чтобы „все собирались на сход к сборне с оружием в руках, уклоняясь, однако, от ответов на вопросы о причинах такого распоряжения. Кроме того, Мавра Кордикова удостоверила, что староста Новицкий, придя во двор Терентия Пугача, требовал его на сборню; Евдокия Кордикова, что тот же староста Новицкий „потребовал“ на сборню Тимофея Кордика, и свидетель Козма Шеремок, что старосты Новицкий и Ермак „повели“ к сборне кр. Петра Шеремка. Как упомянуто выше, эти три лица были также убиты 31 октября.

Что касается стражника Захария Савелова, то в отношении его имеются следующие показания свидетелей, вполне изобличающие его в соучастии с лицами, учинившими самосуд: 1) свид. Афанасий Ломонос удостоверил, что стражник приказал ему явиться на сборню с ружьем, а затем послал караулить везд в село с приказанием никого не выпускать из него, сам же стражник караулил около сборни арестованного Алексея Пархоменка, вскоре убитого (л. д. 123 об.);

2) Свид. Тарас Дудак удостоверил, что стражник приказывал всем собраться на сход, как только станут звонить в набат (л. д. 224)

3) Свид. Улита Тимошенкова показала, что в понедельник стражник и старосты искали в ее дворе кр. Андрея Тимошенка, который был убит ночью на огородах (л. д. 226 об.).

4) Свид. Виктор Кордик: — стражник и старосты приказали идти от сборни за Петром Шеремком, заявив, что у них есть разрешение высшего начальства убивать погромщиков, вследствие чего он, Кордик, вместе со стражником и старостами привели на сборню Шеремка, подле которой он и был убит (л. д. 227 об.).

5) Свид. Иван Ермак: — стражник в понедельник посылал по селу людей за погромщиками (л. д. 238 об.).

6) Авксентий Артеменко: — на сходе „командовали“ всем стражник и старосты.

Наконец, сам стражник Савелов, будучи допрошен на следствии в качестве свидетеля, не отрицая того, что он присутствовал на сходе

и был очевидцем всего происходящего у сборни, показал, что по требованию крестьян он, действительно, ходил с другими за Алексеем Пархоменком и Петром Щеремком, что последний, будучи приведен к сборне, был убит на его глазах, и что он, Савелов, боясь также за свою участь, „старался удалиться“ всякий раз, когда начинали бить кого либо из погромщиков.

Вечером того же дня был убит у сборни кр. Петр Щеремок, а ночью кр. Андрей Тимошенко, когда его присутствие было обнаружено во дворе кр. Василия Глушенки, откуда Тимошенко бежал на огороды, но здесь был настигнут караульными и другими крестьянами; виновные в убийстве этих двух лиц предварительным следствием не могли быть обнаружены.

В виду того, что главари шайки кр. Василий и Николай Потапенки, а также зять их Алексей Половинник, узнав о происходящем убийстве погромщиков, успели скрыться и не могли быть розысканы в течение 31 октября, на следующий день утром крестьяне с. Выхвостова отправили на поиски бр. Потапенков и Половинника 12 человек во главе со стражником Савеловым, которые направились в с. Петрушино, но были здесь арестованы и препровождены под стражей в Чернигов, так как крестьяне с. Петрушино их самих приняли за погромщиков. В то же время в с. Выхвостове производились по распоряжению старост розыски „главных демократов“ бр. Потапенков, ибо все население опасалось мести с их стороны за убийство товарищей, ожидая, что Потапенки совершат поджог села.

2 ноября, в среду, бр. Потапенки и Алексей Половинник были, наконец, найдены под соломой в сарае кр. Евдокии Кордиковой, после чего по распоряжению старосты Новицкого и Ермака были связаны и приведены в сборню. По звону церковного колокола крестьяне снова были созваны на сход. В присутствии многих поселян Василий Потапенко, Николай Потапенко и Алексей Половинник по команде старост Новицкого и Ермака были поочередно выводимы затем из сборни на улицу, где и подвергались расстрелу из ружей, при чем совокупностью показаний ряда допрошенных по сему делу свидетелей в убийстве этих трех лиц достаточно изобличаются:

1) в убийстве кр. Василия Потапенки — кр. Яков Шевченко и Петр Андреев Потапенко;

2) в убийстве кр. Николая Потапенки — тот же Шевченко и Логгин Бобровник;

3) в убийстве кр. Алексея Половинника — кр. Яков Шевченко и Ефим Теньтюк. Поименованные лица, будучи вооружены ружьями и стоя около сборни, производили выстрелы в Потапенковых и Половинникова, лишь только последние выходили из сборни на улицу, при чем судебно-медицинским исследованием их трупов было установлено, что смерть Потапенков и Половинникова последовала вследствие причинения им зарядами дроби и картечи смертельных повреждений важных для жизни органов тела (л. д. 17, 20, 22 об., 121, 122, 129, 131, 150, 153, 153 об., 154, 166, 176, 185 об., 189 об. и 220).

После убийства бр. Потапенков и Половинникова подвергся также самосуду находившийся в сборне кр. Федор Яковлев Ломонос, который считался участником шайки и который публично выразил свое сочувствие гибели бр. Потапенков. По приказанию старосты Ермака находившиеся внутри сборни крестьяне вытолкали на улицу названного Ломоноса, после чего окружившие его толпой крестьяне стали бить; Ломоносу удалось однако вырваться из толпы, но сейчас же он был

настигнут Яковом Шевченком, Тихоном Беланом, Иваном Коробцем и Ефремом Кордином, которые доби́ли Ломоноса ударами тяжеловесных орудий по голове. Вследствие прибытия в с. Выхвостово казаков самосуд после убийства Ломоноса был прекращен.

Обсудив вышеизложенное и находя, что предметом настоящего дела является умышленное убийство в течение 31 окт. и 2 ноября 1905 года 15 крестьян с. Выхвостово, что в совершении сего преступления достаточно изобличаются крестьяне того же села: 1) Логгин Мартинианов Бобровник; 2) Василий Терентьев Артеменко, 3) Кирилл Петров Бобровник, 4) Мартириан Кириллов Бобровник, 5) Иван Кириллов Бобровник, 6) Григорий Иванов Бобровник, 7) Роман Кордик, 8) Федор Тарасов Дудак, 9) Яков Антонов Шевченко, 10) Степан Логгинов Галушка, 11) Малахий Кордик, 12) Григорий Демьянов Бобровник, 13) Петр Андреев Потапенко, 14) Ефим Евдокимов Теньтюк и 15) Тихон Никитин Белан,—судебный следователь на основе 396 ст. Уст. Угол. Суд. постановил: привлечь к сему делу вышеназванных 15 лиц, пред'явив каждому из них обвинение по 1 ч. 1455 ст. Улож. наказ. Постановление об'явлено“.

(Кроме того) „находя, что... стражник Савелов и старосты Новицкий и Ермак не только не выполнили лежащей на них обязанности принять зависящие меры к предотвращению и прекращению происходивших в с. Выхвостове убийств и беспорядков, но умышленно, по соглашению с другими лицами, приняли участие в убийстве крестьян, дозволив себе, таким образом, преступное превышение власти, судебный следователь на основ. 1085 ст. Уст. Угол. Суд. постановил: усматривая в действиях стражника Захария Савелова, старосты с. Выхвостова Василия Новицкого и старосты того же села Герасима Ермака признаки преступления, предусмотренного 13, 342 и 2 ч. 1454 ст. Улож. наказ.—сообщить копию сего постановления в Черниговское Губернское Правление и Городнянский Уездный С'езд на предмет предания названных лиц суду за описанное преступление.

И. д. Суд. Следователя Калиновский“.

Порівнюючи цю постанову судового слідчого з „спеною самосуду з II частини „Fata Morgana“ М. Коцюбинського (XXIV та XXV розділи II част. „F. M.“), ми вже навіть після побіжного огляду їх можемо встановити спільність таких моментів:

- 1) сільське „начальство“ та представники від заможних селян умовляються вчинити самосуд над „погромщиками“;
- 2) сільське „начальство“ примусово збирає селян на сход;
- 3) початок самосуду;
- 4) характер самосуду над „погромщиками“ та роля баюри при самосуді;
- 5) обставини, за яких був убитий Прокіп Кандзюба (у Коцюбинського) та селяне Потапенки (у с. Вихвостові);
- 6) мотив убивства Сави Турчина (у Коцюбинського) й Тимоха Кордика (селянина с. Выхвостова) та інш.

По цих власне пунктах ми й будемо далі провадити нашу аналізу впливу на Коцюбинського (вихвостовської справи), притягаючи в потрібних випадках і свідчення свідків з цієї справи, з яких, на нашу думку, теж широко скористувався Коцюбинський.

І момент. Для сцени XXIV II частини „Fata Morgana“, в якій Коцюбинський відображає нараду заможних елементів села на

чолі зо старостою села у селянина Підпари з приводу подій на селі, де й було вирішено постріляти „погромників“, постанова судового слідчого дає небагато матеріялу. Проте впадає вже в очі, що образ Підпари та старости Максима (у Коцюбинського) навіяні дійсними особами—Мартиніаном Бобровником та старостами Новицьким і Єрмаком. Слова старости Максима (у Коцюбинського): — „Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За це нічого не буде,— навіяний заявою М. Бобровника, що Городнянщина — на військовому стані й що громаді надано право розправлятися з „погромниками“.

Показання свідків вихвостовської події значно доповнюють картину й у цих свідченнях Коцюбинський знайшов те, чого бракувало йому в акті обвинувачення, а саме клясову підоснову події.

З цього боку найцікавіше свідчення селянина с. Вихвостова Панаса Ломоноса („Предварит. следствие“, ч. I, а. 124), що зазначив: „Никакого схода в селе не было вовсе. Собрались у Максима Бобровника немного крестьян и порешили, кого убить. Тот приговор, о котором вам говорили, постановлен по приказу Дубасова и в него не включили убитых. Потом вернули приговор, не знаю даже и посылали ли его вообще куда-либо, и включили в новый приговор убитых, составил на убитых новый приговор, а на порочных членов другой. Я утверждаю, что до убийства, т. е. до понедельника никакого схода не было и приговора не составляли. У б и й с т в о к р е с т ь я н э т и х д е л о п а р т и и, а н е о б щ е с т в а ¹⁾. Говорили в селе—Мартиниан Бобровник и Яков Шевченко, и я это слышал сам от них, следующее: „нам прислан приказ от губернатора. На военном положении теперь стоит Черниговская губерния. Побить затейщиков“...

Из - за этого вся история началась“...

Другий свідок, селянин Федот Скворода сказав (ч. I, а. 122): „Я думаю, что не потому они („погромщики“) были убиты, что вредили обществу села, а просто сводились личные счеты ²⁾. Я ничего не знаю про сход, где решили убить громил. Уже после погрома составили какой то приговор об убийстве этих крестьян, насильно созывали нас и заставляли расписываться, а неграмотные просто призывались и одно присутствие означало согласие их с приговором“...

Селянин Тихон Білан зазначив (II ч., а. 343): ...„ Старосты имели совещание в избе Макс. Бобровника; там же у них хранилось оружие; оттуда они отдавали приказания. Руководил полицией Март. Бобровник. Он был председателем вол. суда, а потому имел „власть над народом“...

Селянин Павло Пашкевич (II ч., а. 344 на звор.): ...„ Самосуд произошёл по вине Март. Бобровника, который говорил крестьянам, „что ему разрешено убить 100 человек погромщиков“. Уже известно было, что в нашей волости в некоторых селах было убито несколько десятков за участие в беспорядках“...

Що нарада з приводу подій у с. Вихвостів була у Март. Бобровника, цього не заперечує і сам Март. Бобровник, хоч навмисно й мовчить про деякі факти в своєму пізнішому свідченні (ч. I, а. 232): „Насколько помню, первого дня самосуда, зазначає він: „явились ко мне старосты Новицкий и Ермак вместе с Яковом Шевченко и попросили дать совет, что им делать, чтобы восстановить на селе порядок. Мы говорили о происходящих погромах и беспорядках, но никакого совещания и решения созвать сход для самосуда у нас

¹⁾ Твори М. Коцюбинського, ДВУ, вид. 2., т. III, 1927, с. 174: Б. Ш.

²⁾ Курсив наш. Б. Ш.

не было... Быть может, у нас и возникал разговор относительно необходимости созвать сход, но в настоящее время этого я уже не помню“...

II момент (як збирали сход).

Паралельно з початком XXV розділу II частини „Fata Morgana“ подаємо витяг із „предварительного следствия“ вихвостовської справи та свідчення свідка, з якого Коцюбинський навіть цілком переніс до „Fata Morgana“ деякі вислови.

XXV розділ II ч. „Fata Morgana“.

„Предварит. следствие“ вихвост. справи

...„Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли лінивці, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю—одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход скликали всю „мужеську“ плоть, а хто не прийде, того чекала смерть¹⁾. Жінки виражали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ“...

(М. Коцюбинський. Твори. ДВУ. т. III, с. 174).

...„Сельские старосты Новицкий и Ермак... приказывали своим односельчанам идти к сборне, захватив с собой оружие, при чем на вопросы о цели схода давали уклончивые ответы, говоря лишь, что все те, кто не явится к сборне, могут быть также убиты. Как удостоверили свидетели, большинство крестьян собиралось на сход весьма неохотно, так что по приказанию старост их приходилось „сгонять“ к сборне с помощью десятских“... (т. II, а. 322).

Свідок С. Галушка між іншим зазначив (II, а. 337 на звор.):

„На сборню явился я вследствие настойчивых требований со стороны старост, которые приказывали, чтобы „ни одна мужеска плоть“ не оставалась дома, иначе будут таких убивать“¹⁾.

III момент (початок самосуду).

Самосуд над селянами в XXV розділові II ч. „Fata Morgana“ починається з Семена Мажуги, що „верхи під'їхав на панським коні“ до зборні, і це власне було підставою, щоб розпочати з нього самосуд. Момент цей перенесено до „Fata Morgana“ з вихвостовського самосуду, що почався після того, як мимо зборні, де зібрався сход, проїхав „верхом на похищенной из экономии Гриневского лошади один из участников шайки погромщиков кр. Степан Валах“...

Обставини, за яких були забиті Семен Мажуга (у Коцюбинського) й Степан Валах (у с. Вихвостові) теж цілком аналогічні: обидва під час самосуду вириваються й тікають, але їх наздоганяють і остаточно добивають (див. вище акт обвинувачення).

IV момент. Характер розправи селян с. Вихвостова над своїми односельчанами: забивання їх випалами з рушниць, добивання напівзабитих дрюччям, сокирами, кидання напівзабитих селян до баюри,— це все цілком перенесено до XXV сцени „Fata Morgana“, як це видно з наведеної „постанови“ судового слідчого. Наведемо ще кілька яскравих прикладів з показаннів свідків з вихвостовської справи, щоб поповнити „постанову“ слідчого й ствердити нашу аналогію щодо методу вбивства підчас згаданих самосудів.

Свідок Степан Ермак між іншим зазначив (ч. II, а. 298): „...когда я подошел к сборне, то Евстафий Валах лежал в канаве, но был еще жив, так как шевелился. Шевченко при мне приказывал Василию Артеменку добить его, но тот „стеснялся“; Тогда Шевченко сказал крестьянам: „разступитесь“ и прицелился из ружья в Артеменка“.

¹⁾ Курсив наш. Б. III.

Последний „устрахнувся“, подошел к Валаху и стал бить его обухом топора по голове, пока не убедился, что Валах уже мертвый“...

Свідок Федосія Акуленко (ч. I, а. 120 — 121) зазначала таке: „Забрали сына с печи и повели на сборню, где и убили. Яков Шевченко выстрелил в него из ружья и он упал на землю. Потом его потащили живого в воду. Оттуда он спрятался в клозет, но его оттуда вытащили.. и тут же его прибили“...

Свідок Кузьма Шеремок сказав (ч. I, а. 118): „Виктор Кордик двумя выстрелами убил моего брата. Другие же крестьяне стали его добивать дрючками и затащили его труп в реку“...

У м о м е н т (спільність обставин, за яких були вбиті Прокіп Кандзюба в „Fata Morgana“ та брати Потапенки в с. Вихвостові)

З „постанови“ слідчого цієї спільності не помітно але її виявляють свідки справи. Тут звертають на себе увагу два спільні моменти, які знаходимо й у Коцюбинського й у вихвостовської справи, а саме: поперше, самосуд над Кандзюбою та М. Потапенком відбувається в присутності їх дружин, що мають на руках маленьких дітей; по-друге, Кандзюба та В. Потапенко перед смертю досить спокійно розпоряджаються своїми майном та скидають з себе верхню одягу.

Це видно з ось якого порівняння матеріалів:

з XXV розділу II част. „Fata Morgana“.

З вихвостовської справи.

— „Може покликать Марію? Прокіп безнадійно махнув рукою.— Покличте. Вона ледве протиснулася крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину¹⁾, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був...

— Голі, Маріє... вставай...

— спиняв її Прокіп...

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам... Мовчи з тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичав... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одягу лиши для сина, як виросте — зносить...

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі...

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинути жупан. Він розцібувся і липився в одній сорочці. Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан!

— Шкода було б, якби умазався в кров...

(М. Коцюбинський. Твори. ДВУ, т. III., с. 180 — 181).

Свідок Олександра Потапенкова зазначила (ч. II, а. 223):

...„Мне сообщили, что мужа нашли в сарае Кордиковой и что его ведут на сборню. Выйдя на улицу, я видела, как муж Николай, брат его Василий и зять Алексей Половинник связанные шли к сборне, окруженные толпой. Когда их ввели в сборню, я бросилась туда вслед за мужем, прося пощадить его и убить меня вместо него, но меня в сборню не пустили. Так как я была в то время с ребенком на руках¹⁾, то бросив его на землю, я заявила, что не уйду от сборни. Тогда меня потащили домой, при чем я слышала в это время выстрелы, но уже не видела, как убивали мужа и других“...

Свідок Герасим Лгуженко зазначив (ч. I, а. 230 на звор.):

... „1 ноября я также пришел к сборне, при чем находился в самой избе, когда туда старосты ввели Потапенков и Половинника. Василий Потапенко распорядился своими деньгами, снял верхнюю одежду¹⁾ и попросил дать ему перед смертью водки, но в это время раздалась снаружи крики: „выводите Василия Потапенка“; Василий сказал: „прощайте, господа“, и сам вышел из сборни, после чего слышался выстрел“...

¹⁾ Курсив наш. Б. III.

У І м о м е н т (мотив убивства Сави Гурчина).

У Коцюбинського селянина Саву Гурчина забито під час самосуду „за те лиш, що (він) побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари“ (Коцюбинський, Твори. ДВУ т. II, с. 182). Цей момент узято теж із вихвостовської справи, де зазначено, що за таких же обставин забито селянина с. Вихвостова Тимоха Кордика.

Ось що ми читаємо в показанні свідка Дмитра Теньюка (ч. II, а. 300): „Я видел, как пришел к сборне по звону в набат Тимофей Кордик. Кирилл Бобровник стал уличать его в том, что о н р а з б и - в а л о к н а ¹⁾ Федору Ломоносу. Кордик стал оправдываться, но Мартириан Бобровник толкнул его в спину и крикнул: „бейте его!“ Тогда на Тимофея набросились и стали бить палками Кирилл Бобровник, Иван Бобровник и сын его Григорий Бобровник“...

Як було вище зазначено, вихвостовська справа дала Коцюбинському деякий матеріал навіть і для попередніх розділів II частини „Fata Morgana“. Можемо послатися тут для прикладу на XIX розділ II частини „Fata Morgana“, де між іншим оповідається, як селян, що їхали ловити паліїв, у другому селі визнали за паліїв і через це навіть хотіли забити їх (III том творів Коцюбинського, с. 148). Матеріалом для цього могла прислужитися та частина „постанови“ слідчого в справі селян с. Вихвостова, де згадується (ч. II, а. 256) як вихвостовців, що шукали братів Потапенків та Половинника в с. Петрушині, селяни с. Петрушина визнали за погромників та арештували їх.

Нарешті, відзначимо найголовніші риси, що відрізняють сцену самосуду з „Fata Morgana“ від дійсного самосуду в с. Вихвостові.

1) Вихвостовський самосуд тривав 31 жовтня та 2 листопаду р. 1905 в різних місцях с. Вихвостова, у Коцюбинського ж ця подія відбувається протягом одного дня та в одному місці.

2) Підчас самосуду у Вихвостові було забито 15 селян, у подібній же сцені в „Fata Morgana“ селяни забивають 6 чоловіка.

3) Одна з головних причин вихвостовського самосуду над „погромниками“ полягає в тому, що „погромники“ не обмежилися розгромом економії, а почали грабувати й селян — „багатіїв“; у Коцюбинського ж головною причиною самосуду є страх селян перед карними експедиціями влади, страх відповідальності за розгром економії і, навпаки, самий момент грабування селян-багатіїв „погромниками“ відкидається; про нього, як лише про можливий факт, згадується на нараді у Підпари (XXIV розділ II ч. „Fata Morgana“) та інші.

Закінчуючи нашу коротеньку розвідку, зазначимо, що ми не можемо погодитися з тими, хто вважає фінальну сцену „Fata Morgana“ (самосуд) за штучну (наприклад, як от Ст.-Черняхівська. Див. „Україна“, 1927 р., — 6, с. 142): сцена ця є типова для селянських подій на Чернігівщині з 1905 р., де, наприклад, у одній Тупичівській волості Городнянського повіту (а в „Fata Morgana“ як раз відбуваються події цієї місцевості), за офіційними паперами чернігівського губернатора (див. таємну справу канц. черніг. губернатора № 307 з 1906 року), під час самосудів загинуло 42 селянина.